Контрольный экземпляр

Массе а мехкий пролетареш, вIашагIкхета!

СЕРДАЛО

СОВЕТСКИ СОЮЗА КОММУНИСТИЧЕСКИ ПАРТЕ НОХЧ-ГIАЛГIАЙ ОБКОМА, НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТЕИ МИНИСТРИЙ СОВЕТЕИ ОРГАН

«СВЕТ» Орган Чечено-Ингушского обкома КПСС, Верховного Совета и Совета Министров ЧИАССР

Газет арадувл 1923 шера денз ★ ЕРА, 11 ОКТЯБРЬ, 1990 ШУ. ★ № 102 (7917). ★ Мах 3 кеп.

Советски Союза Коммунистически парте Центральни Комитета Пленумах бола

ИНФОРМАЦИОННИ ХОАМ

1990 шера 8 октябре дIайолаеннача КПСС ЦК Пленуме. 9 октябре дIахо дийцар мехкарча хьалахи экономика рыночни гIулакхашка яларца дувзаденача КПСС декхарехи дола дешаш.

Пренешка къамаьлаш дир: В. Т. Чуйкова — Полтавски районни наькъа ремонтно-гIишлон участка каменщика, Украински ССР, А. А. Пригарина — къахьегамахи социальни дешайхи йолча СССР Паччахьалкхен комитета къахьегам вIаштIехьбаккхарах йолча Ерригсоюзни Iилман центра директора, С. А. Осминина—парте Кировски обкома хьалхарча секретара, Х. А. Ахмедова — Туркменски ССР Министрий Совета председателя, С. В. Колпакова — СССР металлурге министра, А. В. Бузгалина — М. В. Ломоносова цIерагIча Московски паччахьалкхен университета экономически факультета политэкономе кафедра доцента, Э.-А. А. Силларе — Эстоне Компарте ЦК хьалхарча секретара, Ю. И. Мкртумяна — Еревански паччахьалкхен университета кафедра заведующе, А. А. Поморова — парте Томски обкома хьалхарча секретара, И. Хаеева — Таджикски ССР Министрий Совета председателя.

Пленуме вIашагIъеллача редакционни комиссе цIерагIа Пленуме къамаьл дир КПСС ЦК секретара А. С. Дзасохова.

Предложенешка а замечанешка а массе йолча оагIорахьара хьежачул, дош дийцачул тIехьагIа цу дешах бола соцам тIанийцар. Пленумо иштта тIанийцар «КПСС Центральни Комитета комиссехи» «КПСС нормативно - методически документехи» дола соцамаш.

Пленум чакхйоалаш къамаьл дир КПСС ЦК Генеральни секретара М. С. Горбачева.

Цу тIехь шиЙ болх чакхбаьккхар Пленумо.

Советски Социалистически Республикай Союза Президента

УКАЗ

Рыночни гIулакхашка довлара хьалхарча аргIана де дезарех

Продукци дукхагIа арахецара а производства эффективность лакхъяра а предприятеш экономически шоай лоIаме хилийтеи цар безам лакхбеи лерхIаш а рыночни гIулакхашка довлара эша хьалаш хьахилийтара а соцам бу:

1. Халкъа боахаме договорни оптови маьхаш шерра юкъедоаладе, 1991 шера договораш оттадеча хана уж маьхаш къоастаду СССР Министрий Совета 1988 шера 14 июне арабаьннача № 74 йолча соцамга хьежжа оттадаьча оптови маьхий кIийлен тIа.

2. Договорни маьхаш шерра юкъе доаладар бахьан долаш производственно - технически лаьрхIача продукце маьхий юкъара боарам цхьа бахьан доацаш лакх ца балийта лерхIаш рентабельноста хаьдда бола боарам юкъе боалабе, цу боарамал тIехбаь пайда цхьатарра дакъа деш союзнии республиканскии бюджеташка дIабахийта а лерхIаш.

3. СССР Министрий Советаи союзни республикай Министрий СеветаштеI тIадул цар компетенцега хьежжа итт дийнахьа йолча хана: фиксированни маьхаш увттадеча бийдала, конструкционни материалий, производственно-технически лаьрхIа йолча кхыча продукце перечень оттае, цар боарам чIоагIбе а:

предприятей рентабельностеи боарамал тIехбаьнна пайда хьабаккхареи хаьдда бола боарам дIабахийтара порядок оттае.

4. Предприятеша, учрежденеша, организацеша паччахьалкхен социальни страхованена телача взносий тарифаш этапашка лакхде хьажа, «СССР гражданаш пенсионни Iалашбарах дола» СССР Закон юкъедоаладара порядках болча» СССР Лакхехьарча Совета соцам тIа оттаяь «СССР гражданаш пенсионни Iалашбарах дола» СССР Закон кхоачашдара йола ханаш теркал а еш, цунца дувзаденна 1991 шера йола тарифаш 26 процент боарам болаш оттае.

Советски Социалистически Республикай Союза Президент
М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 ш., 4 сентябрь.

ПЛЕНУМ ХЬАЕЛЛАШ М. С. ГОРБАЧЕВА ДАЬ КЪАМАЬЛ

Цхьа кIеззнга шиЙ тайпара предложени я. Цкъадале; Пленум дIаяхьа еза шин дийнахьа чакхъяргйолаш. ХIана шин дийнахьа? ХIана аьлча Пленумал хьалха гучадьннад цу дешаех лаьца къамаьл де безам болаш дукха нах хилар. Хетаргахьа хьалхара дош сихвала йиш йоацаш лоархIам болаш да, цул совгIа шоллагIа дош а мадий.

Кхы цхьаькха предложени а я. Пленуме къамаьл хургда дерригача дешаех, рынкаца дувзаденна КПСС позицеех а ЦК-а балхах а, хьалхарча дешах йола новкъоста Ивашкой доклад чакхъяьнначул тIехьагIа XXVIII съезд хиннача хана денз ЦК Секретарната баьча балхах хоам бара новкъоста Дзасоховна а КПСС ЦК-а комиссеехи аппаратахи новкъоста Шенина а дош дала мегаргда. хIаьта цул тIехьагIа дерригa а цхьана дувца.

Хетаргахьа, цо йиш хулийтаргья иштта хIама эттача хиланза яргйоаца информаци новкъосташка кхачийта.

Новкъоста Ивашкона дош далалехьа вай дIадоладалара порядкагIа лоацца хьалхара дош ала са а безам бар, нагахьа санна шо дукхьалдеце. Гой иштта я диъ лагIа дола система, из да хьалхара дош алара — 20 минут, новкъосташта Дзасоховнеи Шениннан — 15 минут, докладчика — сахьатага кхаччалца. Иштта, дий, Владимир Антонович? ХIаьта цул тIехьагIа пренешта 10 минут Иштта да порядках са ала дезаш хиннар.

Фуд шун ала, новкъостий, малагIа хаттараш да?

Оаз. Раьза да.

Горбачев М. С. ДIахо даха мегаргдий? ХIаьта дIахо гуш хургда. Диканд, оттаяь порядок тIаэц вай.

Ден повестка дешаш дувца вай дагадалалехьеи докладчика дош далалехьеи мукъаба сона цхьадола сайна хетараш дувца.

Ден повестка тIа хьоадаь парте декхараш цIаьхха хьахинна дац. Хьалха дIадахача бетташка оаха дукха теркам тIабахийтар мехка эттача хьала анализ яра. Критически бехктокхамеи гIулакх дар бахьан долаш кхоаненга бода политически никъ къоастабе йиш хилар вайга. Эггара хьалха аз укхаза ювцараш я парте XXVIII съезда решенеши кхыяраши.

Сона хет ЦК укх Пленуме хIанз эттача хьалага хьежжа парте болх бе беза аьнна. ХIанз вайна эггара лоархIаме да партийни организацей, партийни комитетий, берригача коммунистий балхага, практически гIулакххашка, конструктивни балхага довлар. Хетаргахьа, вайна массанена хоалу, оаш бакъ а ду. дуккхача коммуниста хетар иштта долга, хIаьта кхы цул кIезигагIа лоархIаме дац, кхы а лоархIаме хила мег из — иштта да общество хетар а бIарчча хьайийцача.

Съезд хила ха тIакхоачача хана ира оттадаьдар хьайдда йола политически установкаш оттаяра дош. ХIанз уж йолаш я, кхоачашъе а еза. Из чIоаггIа цIенхашта хIама да. Вай йиш яц мехка укх халача, хувцама хана парте шиЙ политически низ частин къувсарашка, кхыметтел уж лоархIаме проблемаш яле а, позицешка йолча белгалонашкеи нюансашкеи дIабохийтаргбола, партийни чурча дешашка соцаргбола хIама хилийта. Из дойя наха юкъера авторитет йоае тарлургда цо. ХIаьта из хилийта йиш йолаш дац партена шийна, цун тахаиенненеи кхоаненнеи а, хIана аьлча, эггара хьалха вай сийлахь-доккхача гIулакха — перестройка позицеш тIара.

Нагахьа санна тара дараш лохе, хIанзара юкъ йиста мегаргья ткъоалагIча шерашка нэпага довлара ханаца. ХIанз а хIаьта а общество хувцам хулача доазон тIа яр. Нэпо коммунисташкара дIадийхар уйлан, балха методий формаш овлангара хувцилга. Из дар партена тIаэтта эггара халагIчарех дола цхьа гIулакх. ХIаьта цу хана ленински уйлан кIоаргал, цун революце кхела бола лоархIам дуккханеша дикагIча оагIорахьа аьлча а тактически никъ санна тIанйцар, кхыметтел царца парте кулгалхоша а, керда гIулакх вIалла мога а динзар — из дерригa а тIехьагIа чIоаггIа хала Iеткъар мехка а социалистически идея авторитета а. Вай хIанз из дика а кхетаду.

Мадарра аьлча иштала доккха гIулакх хьалхашка эттад КПСС-а историе хIанзарча юкъа. Мохк рынкага боалача, вай дукхача къамех латтача пачхьалкхенна реформа еча, общества керда политически структураш хьахулача хьалашка парте деча гIулакхех хьадаьча боараме тийша хургда доал деча парте хьал лораделга, кхыметтел цун исторически кхел а. ХIаьта эггара лоархIаме да — дуккхача даькъе цох тийша да—парти вай общество геттара йоккха влияни лоархIами болаш хиларах хувцамий толам балар. Цох тийша да цу хьакъехьа тайп-тайпара хетараш, парте лоархIам лохбе, из халача хьал тIа оттае лерхIаш кIезига йоаца уйлаш хиннаяле а.

Хано дIадехачун боараме хилара эггара дукхагIа партена новкъа дар фуд? Беррига овла боал къаьнача уйлан наькъах. Къаьстта цох хет сона партена бола бокъонца инициатива карара ялийтара кхерам, обществе хьахинна хувцамаш гуш долча хана ХIаьта ховш мадара, Iаламе меттел обществеи политикеи яьсса моттиг хилац. ХIаьта вайна хIанзе а гу парти тIехьашка яккха, вай общества политически спектр кхыча чулоацамца, хьалйиза къаьстта цун позици мела хетача яккха гIертилга.

Цхьаболча партийни новкъосташа обществе хула кIоаргга хувцамаш тIаэцац фуннагIа дале а иштта е вешта шийна никъ баккханза Iергйоаца исторически тенденци хиларах тарра. Царна тахан хулаш дар хет шиЙ лоIамегIа, гIалатех, ца деш дIадахийтарех, цул совгIа, цхьаннешта дагадехарех хьахинна хIама. Из, новкъостий, тувлавалар да. Бакъда, вайна хIанз гуш махиллара, дуккхадар кхыча тайпара, дикагIа де йиш яр да, цхьаннахьа вай гIалат даьннад. Бакъда, шийга диллача, из гола тоханза яргйоацаш я. Яргйоацаш я. Мохк иштта дIахо баха йиш йоацаш бар. Радикальни хувцамаш хилара новкъа баланза баргбоацача эттар.

ХIанзарча Пленума декхар сона гу из керттера дош кIоаргагIа кхетаде дезаш хиларца — къаьстта хувцамаш динза даргдоацаш хиларца. Шеко дIаяккхар, иштта кхетадара, парте XXVIII съездо тIанйцача кхел къоастаяра решеней кIийлен тIа коммуниста конструктивни болх чIоагIагIа бара тIехьа къамаьл дар.

XXVIII съезде КПСС-о хаьдда а къаьгга а йола позици лаьцар рынка хьакъехьа. Из даьдар, шоана дагадоагIаш махиллара, шерра дискуссеш, цIенхашттара Iилма анализ хиларах. Вай хьажа дезаш хилар итташ шерашка дIаэттача стереотипашкеи догмашкеи, хувцадала йиш йоацаш да аьнна хета дуккхадар дIадаккха дийзар. ДIаяхача вай ерригача хьалха хиннача идеологе социализм вайна хьалхашка кхухьар социализм рынка духьал йолаш, хIаьта рынок могаяр социализм йохае гIертар санна лерхIар. ХIаа, вай йохаю социализм, бакъда, вай йохаер я бюрократически хьалъяь мохк 1917 шера эттача новкъара баьккха социализм.

ХIанз, рынка юкъедахара процесса реальни белгалонаш ювлача хана, чIоаггIа лохаш ба цунга довлара дикагIбола никъ, уйлаш вIаши кхохкалуш я, хIаьта парти декхарийла я съезда решенешка хьежжа цу процесса новкъастал дара шиЙ ерригa творческий политически потенциал тIаерзае, наха юкъе беча шиЙ балхага гIолла къахьегамхоша шерра из хьаллоацилга аттача даккха.

Цу тайпара дувцаргда аьнна хет сона вай общества вахара лоархIаме дола из дош ЦК Пленуме. Из дискусси вай боккха лоархIам болаш я рынкага довлара программа кийчъяра этан хIанз чакхйоалаш хиларца а. Цун чу вIашагIтеха хургда тайп-тайпарча проекташкеи предложенешкеи мел дола дерригa дикадар. Ховш мадарра, из болх бу СССР Лаккхехьарча Совета решенешка хьежжа мехка Президента кулгал а деш. Дувцар дац шаьрдаь Iодиллача а позицеш дIаяьхача а компромиссни документах, общества тайп-тайпара нах, ерригa союзни, автономни республикаш, общественни организацеш, политически тоабаш вIашагIтоха йиш йолча программах да. Долче, вай общества дерригa патриотически низаш.

Парте эггара лоархIаме дарах. Цул совгIа, вай бар санрынках шек ювлаш хиларахи кхерарахи мукъаяла общества новкъостал дарах. Боккъалдар аьлча рынкага довлар къахьегамхой хьашташ дохкари капиталистически эксплуатаци меттаоттаяри да яха тайп-тайпара уйлаш вIалла хьаллаца йоагIаш маяц. ХIаьта иштта хеташ ба кхыметтел цхьабола коммуниста а. Бакъда, рынкага довлар бегашта хIама дац. Дувцар да вай общества дерригa вахар кердадаккхарах. Цул совгIа вай бар санна болча исторически, къамий, экономически башхалонаши таронаши тайп-тайпара хиларца белгалболча, проблемех бизача мехка хIаьта а. ЛоархIаме да из рынкага довлар сага хьаштаешен цо де лерхIарашеи яхар — эффективни, сага болча пайдана тIаерзаяь экономика, таланташ, къахьегам безилга, къахьегамах бухсоцаш хьахулачунца бола безам хьаллоацаргбола хьалаш хьахилийтар. ХIанз вайна къаьгга гуш да рыночни экономика новкъа мара юххера а командагIа беш бола болх, иждевенчество, монополизм, дефицит дIаяккха йиш йоацилга. Цох хьадаьннар хиларах тарра шерра лаьржа побораш, кхаьаш ийделга, спекуляци, кхыдола къайлагIарча экономика гIулакхаш дIадаха йиш йоацилга.

Рынка хьалашка хьахул хIаранегара — цун говзалга, хIаранена — цо къахьегарга хьежжа яха социалистически принцип кхоачашъяра йола торонаш. ХIанзарча рынкагIа лерхI законодательни актай новкъосталца социально-экономически процессаш пачхьалкхено нийсъергйолаш, социальни гарантей шеръяь система оттаергйолаш, баха нах социальни лорабергболаш. ХIаьта нагахьа санна кхы а нийсагIа аьлча керда социальни политика дIаяхьа лерхI. Цхьа экономически модель цхьа социальни политика йолаш яр, хIаьта кхыйола. экономика рыночни модель керда социальни политика эшаш я. Цу тайппара, коммуниста цIена рынкага довлара политика кхоачашъяра беча балха юкъебаха беза.

Наха дага доал рузкъан да хилара дош. Берригача наха бакъду дукха дола вайна хинна экономически социальни халахетараш хилара бахьан рузкъан пачхьалкхен монополи хилар долга, цо бохабу балхацара безами боахама инициативеи. Рузкъан да хилара дуккхача тайпара формаш хиланза яргйоацаш хилар кхетаду. Бакъда гIулакх хаьдда долчоа дIатIаэттача, кхетадац, кхыметтел духьала а хул. Дуккхабараш кхер рузкъана доал дечара пачхьалкхале дIаяьккхача из къайлагIча экономика хIама лелалуча наьха, кердача бIаьхийча наьха бе дахар. Сона гу парте декхар рузкъан да хилара хьакъехьа де лерхIача хувцамий дизза дола маIан халкъа дIадовзийтар долга. Рузкъан да хулачара пачхьалкхале дIаяккхара процессе дакъа лоацалга Iалашдеш йола тешаме гаранте хургйолга дIахьокхар да. Предприятей дай хинна дIаотта еза эггара хьалха къахьегама коллективаш шоаш. Къаьстта иштта дола гIулакх оттадеш да рынкага довлара программа тIа. ХIаьта бакъдар аьлча, энергетически доагорен промышленность, транспорт, бувзам, экономика оборонни сектор, иштта кхыдараш а санна дола боахама базови доакъош пачхьалкхено тIаьхьожам лоаттабеш хургда.

Геттара боккхача лоархIаме проблема я лаьттан да хилар. Парти тIехьахиннай, тIехьа а я юрта производствахар вIаштIехьдаккхара боахам лелабареи тайп-тайпара формаш хилара. Вай тIехьада юртара социальни вахар вIаштIехьдаккхара хиланза яргйоацача техникацеи ресурсашцеи Iалашъяра декхар тIехь а ца тетташ кхоачашдара. Из позици эггара йиза оттаяь я ЦК мартовски Пленума (1989 ш.) решенеш тIеи КПСС XXVIII съезда Программни заявлене тIеи. КПСС тIехьахиннай, тIехьа а я юрта производства средствай да хилара тайп-тайпара формаш хилийтара. ХIаьта лаьттах аьлча, цох пайда эцара, сага цу тIа да а хинна производства средствашш тIехьенга дIаяла йиш а хургйолаш, хIаьта цхьан къаьсттача хьалашка арендни бокъонаш а хургйолаш йола йIаьххача ханара аренда.

ЦIаьхха а белгалдаккха безам ба са: вай принципиальни гIулакх да лаьттанцара боахам лелабара тайп-тайпарча формашта тIехьа хилар. Долла хIама халкъо ше къоаста долда.

Новкъостий, укх тIеххьарча шерашка вай массане а кхетадаьд вай дукхача къамех латтача пачхьалкхен реформа ца йича бIарчча хьайийцача перестройка толам баккха йиш па хиларал совгIа экономически социальни хьадда йола проблемаш кхоачашъе а йиш йоацаш хилар. ХIанз аз аргдар из хоадам беш бола лоархIам болаш да, цу тIа отт практически мел дар а. Вай общества вахаре лоархIаме йолча сфере хулаш дар чIоаггIа уйла яйташ а шеквоаккхаш а да, кIезига яц критически замечанеши уйлаши. ТIехдаьккха аларах ца а кхераш ала мегаргда дувцар вай Даймехка кхелах да.

Вай дIадоладеннад дукхача къамех латта воай пачхьалкхе реальни хувца, цу процессо ду дика хувцамаш а кхераме дараш а бIаргагуш хила деза. Бакълец хIанзарча процессе мел дар во да яхараш — из духьала да шоай халкъаши республикаши къаман хьакъехьа меттаоттаяра кердача политикаца уйлаш ювзаш болча наха. ХIаьта бакълец духхьал из оагIув мара теркал а па беш. вай союза. вай халкъий сожительствана дола кхерамаш. царца тоабаш а бIаргa ца гураш а.

КПСС тIехьа я халкъаш къаман хьакъехьа меттаоттара, суверенитета, шоай лоIаме хилара, шоаш доал дара. Вай мехка хаьдда долча хьалашка из де лерхIар мишта чакхдоаккхаргда цун истори. хьахинна культурни, психологически, духовни бувзамаш, демографически факторащ, халкъаш тайп-тайпара хилари даха ховшари, кхерамзленна эшараш теркал а деш — из да керттера дош.

Укх тIеххьарча шерашка эттача дерригача хьалий анализо опытой хьахьокх халкъаш юхаметтаоттарен уж шоай лоIаме хулга кхоачашдареи никъ вай дукхача къамех латта пачхьалкхе йердаяккхаргеи суверенни пачхьалкхений союз хьаяргеи гIолла бодаш хилар. Вешта аьлча долаш дар доходара новкъа а доацаш, интеграце хIанзарча новкъа хила дезилга. Цудухьа КПСС хаьдда духьал я сепаратизмана, хIама дохадара, хьаннагIчунгара доагIе а деструктивни гIулакхашта. ХIаьта цхьан хана парти тIехьа я вай дукхача къамех латта пачхьалкхе кIоаргга кердаяккхара.

Сепаратистски низаш тIагIортара духьалъоттарал лоархIамерча декхар дац хIанз коммунистий. Из доагIа ерригача Советий депутаташ болча коммунисташта а, хIана аьлча Iаьдален доал дареи органий гIулакхаш доходеш, мехкара хьал толхадеш йола конституцена духьалара решенеш тIанйеш дукха моттигаш я. Укхаза да наьха вахара хьала Iатиъаш дола правопорядок толхаярен экономически халонийн овлаш. Хьадувла духхьала дIааргда вай, нагахьа санна уж кхы а дIахо даржийте мехка «ливанизаци» хилар кхерам ба, цунна тIехьа мел доагIача хIамашца. Оаш теркам тIабахийтар аьнна хет сона: дIадахача кIирагIа Ливанерча вай телевидене корреспондента йохаьча городех дувцаш хьахьекхар гIулакх мича кхоачадир дийннача довнаша, къовсамо, вIаши духьаллаттаро. Из бар дунен тIа эггара дукхагIа тоалучарех бола цхьа мохк. хIаьта тахан вай корреспондентаца къамаьл деча ливанеца йоах цу мехкара вада безам ба са.

Иштта йола «ливанизаци» ца хилийтара шоашкара мел доагIар де деза коммуниста. Из дара дIайовзийта еза экстремистски националистически аргументий а лозунгий а харц характер. Халкъ Iеха а деш, цхьаккха хIамах эхь а ца хеташ, цар хьахулийт къамашта юкъера гоамали террори. Иштача хьале шоашта хетар ала бахьан нах. Коммуниста декхарийла ба националистийи экстремистийи тийшача балха тактика гучаяккха. Укхаза эш майра бакъдола дош а закона низ а.

Этта ха къаьстта бехктокхаме хилар бахьан долаш аз Пленуме оттаданза даргдоацаш лерхI массови информаце средствай бехктокхамах дола дош. Нийса дац халкъа хетар да яхаш цхьан оагIорахьара, субъективни уйлаш общества качйоххка гIертилга. Массови информаце цхьайолча средствашка эгIазал кхайкаяр. шайтIай позицеш, хIаьта кхыметтел фашистал доаллача элементий шабашаш демократе даь хIама санна хIана дац аьнна увттаеш йола позици тIаэца йиш йолаш яц. ХIаьта уж халкъо хаьдда тIа ца эцаш а харцъеш а хилар экранал къайлаза дус. Фу гласность а фу демократи а я из? ЦIур болла гIерташ гласностах зулама лерхIаш пайда эцилга мара лархIа йиш яц цох.

ХIаьта массови информаце средствашка дакъа ца лоацаш хIана багIа коммуниста? Аз лерхI ЦК членаша редакцешца хаьдда бувзам лоаттабе безаш, цига хила безаш, дискуссешта юкъе дакъа лаца дезаш, административни таIазар дар дехаш парте Центральни Комитетага телеграмма яхьийтарах кхоачамбаь а ца Iеш. Наха юкъе гуччахьара къамаьл хила деза, кхыча общественни организацей викалаша, вай гIулакха а вай мехка кхела а толам балар дезаш мел бараша дакъа а лоацаш из хилар а ловр. Геттара боккха ба хIанз журналистий лоархIам, вай дог доах халкъа хьалхашкара бехктокхаме хилара уйлаю хIаранена нийса йола уйла хьалхайоаккхаргхиларга.

КПСС хаьдда духьал я Ленина памятникаш, вай пачхьалкхени даймехка культуран символаш, Даймохк лорабеш баьча тIем тIа байнача бIухой кашмаш нийрчадахара, Наха дIадех уж хIамаш дераштa хаьдда таIазар делга. Цу деша хьакъехьара Президента Указ кийчдаь да, хIанз СССР Лакхехьарча Совета комитеташка хоадам бара дIачуденна а да. Цу тIехь чIоагIа позици йолаш хила еза Iаьдала республиканскии моттигерея органаш. Коммунистий декхар да вандализма гIулакхашта духьалара общественни уйла хьаллаца.

ХIанзарча хьале цIаккха ца хиннача тайпара вIашагIкхийтта да стратегически хIара дийнахьарчеи маIанера декхараш. Из вай, доал деш йола парти хиларах тарра, кхетаде дезаш да массе а лостамашка йоагIаш йола уйла е а гIуланхаш де а. Духхьала дIаала деза: нагахьа санна укх гарггарча хана потребительски рынок тоаяр, обществера правопорядоки дисциплинеи, законность, Iаьдала авторитет чIоагIъяр, договорни декхараш кхоачашдар санна дола дешаш кхоачашдара къахьегамхой вIашагIтохара дола гIулакх ца лохе, лоIам болаш ца хуле, воай потенциалах пайда ца эце, тIаккха вай йIаьххача хана де лерхIар а кхоачашхуле тамаш я.

Тахан тактически декхараш духхьала стратегега кхоач. Цунца дувзаденна да коммунистий, бIарччача парте авторитет меттаоттар а лакхъялар а. Коммуниста хьувкъам чуэцача, городийн нах бахача пунктийн халкъа боахам Iанга кийчбеча, машинаьнкъ тIа а городской транспорте а порядок оттаяра гIулакха юкъе хIара дийнахьарча вахарца дувза мелденначоа юкъе дакъа лацарга хьежжа дувцаргда наха партех.

Эггара хьалхарча аргIана коммунистащца дола гIулакх цунца къоастадергдолга, факташа дувц. Уж дерригa гIулакхаш хьаллоаца, цу тIехь инициатива йола партийни организацеш могаю, хьаллоац наха. Гой Москве йIаьххача хана хилар хьувкъам чуэцача новкъостал дергда е дергдац яхаш долча деша. яь митинговщина. ХIаьта цу хана хIара дийнахьа догIа делхар, цхьаккха техника болх беш яц, наьха кулгаш эш. Аз Ю. А. Прокофьевгара дийхар кулгалдеш бола коммуниста тIахьеха аьнна. ВIъ бIаьи шовзткъе итти гаргга нах гулбелар. Юрий Анатольевича царга аьлар; иштта хьал да, Михаил Сергеевич кхайкав вайга. ХIаьта со шуга кхайк горкома цIерагIа — хьадувла фу дергда вай. Цунна жоп делар: дувца дезаш а дац, Москва лакхъергья вай. 60 эзар саг вахийтар хьувкъам чуэца, дуккхача коллективаша дакъа лоац цкъара яхе (Оазаш: хIаьта мичай Моссовет?)

Гой вай массане а дувц хIанз коммуниста фу дергда. яхаш. Халкъаца хила беза, цунца ер ха такха еза, новкъостал де деза из чIоагIдара, цо хIама вIаштIехьдаккхара, практически гIулакхаш кхоачашде а деза. Гой из да дерригa жоп. Из мишта кхоачашдергда тийша да коллективе халкъа юкъе, республике эттача хаьддача хьалах.

Из де лерхIаш вай декхарийла да Советаш массе боарамашка мамогга хьаллаца, хинна дIаоттара юкъ сихагIа чакхъяккхара, балха тIа митинговщинах мукъаяхара новкъостал де. Опыт теркал а еш, хетаргахьа, хIанззе а хувцамаш де деза Советаштеи исполкомаштеи юкъерча гIулакхашка, функцеш, полномочеш, бехктокхам дIа-са нийсбе беза. СССР Лакхехьарча Советеи Российски Федераце Лакхехьарча Советеи комитеташка цу дешашка хьожилга хьаллаца доагIа.

Таханарча хьалашка вайцига долаш дола хIама а хинна дIаэттай политически плюрализм, къаьстта лоархIам болаш да политически тоабашцеи организацешцеи цхьана вIаши гIулакхаш леладе партена хар. Вай съезде аьлар дерригача прогрессивни патриотически низашца цхьоагIо йолаш хила кийча да. Иштта йола цхьогIо хила йиш я дерригача халкъа, цун тайп-тайпарча наьха хьаштаешта маеззара йолча кризиса духьаларча программа кIийлен тIа оттаяь.

Цунца дувзаденна кхы цхьаькха хIама а да. Шоана махой дукха ха йоацаш культура деятелашца вIашагIкхетар хиннилга. Новкъосташа даьча къамаьлий маIан дар культура хIама гулдеш бола лоархIам. Культурни ганзаш лораяра, культура меттаоттаяра, цох вай дукхача къамех латтача общества вIашагIтохара юхь хилийтара партеца, пачхьалкхен Iаьдалца цхьана къахьегар ловш чIоагIа дийцар творчески интеллигенце. Цун теркам тIабахийта са безам бола дукха идеяши предложенеши йоалайир — хилча ловш дараш а хинна йиса йиш яц уж.

ДIаволавалара дош чакхдоалаш са цIаьхха а белгалдаккха безам ба: партена могаргда чура кризис дIаяккха, халкъа хьалхашка шиЙ бола политически лоархIам меттаоттабе, нагахьа санна коммуниста мехка хьалхашка этта а вай дерригa халкъ хьоадаь а проблемаш кхоачашъеча чIоагIа новкъостал дой.

Казахски литература денош Нохч-ГIалгIайчене

КХЕЛО ДИГАР ВАЙ ВIАШИ ГАРГА

Вежаращца вIашагIкхетар

Вай мехкарча дуккхача республикаш, областиш, краяш викалашца тайп - тайпара вIашагIкхетараш хиннад Нохч - ГIалгIайчен къахьегамхой, Бакъда, Казахстана писателашца укх деношка хинна вIашагIкхетар цуьнца нийсде йиш йоацаш къасташ шин тайпара безаме а дукхача шеранашка хьалха хинна хьалха дицлургдоаца Iазапа деношка дагадохийташ а дар.

Казахстана лаьттан тIа бераш боккхача нахен кхалнахен Iаьсий вагонашка деш хинначая узамашта теркал тIабаьхийта казахий къам къахетам а ба царна шина сискал нIегIалт дагаедар. Грознерчу аэропорте безаме, дег тIара, хьамсара вежарашта — казахстана викалашта хьалхашка дихьа шу баргалейча царга дена салам хезача.

Хьамма а дац, из а халкъа кхел я. ДIадахад уж Iаьржа денош хувшенный ха а зама а. Иштта хувшаш шай наьха уйлаш а. Тхьа тIевоагIача тIехьена иразе ларх, йолла гIерт къам. Цу ларда цхьа дакъа да кхьча къамашца - вошал доттагIаллолаш. Хьа, нохчашти гIалгIаштен эгара хьамсарагIа бола вежарий Казахстанй мехка ба.

Хетарахьа а доаташ, казахий а ба чуйта вайна дегаш долаш. Из бакъдеш дар самолет сеца дIалелха когарах кулгаш лестадеш, безаме, сихагIа болаш хьаьший хинналга. Цул совгIа, укх тIехьарча хана Алма-Ате аьлла айдалнад кхоъ нохчийн гIалгIайн авторий сборник хьалта «Аргун»; «Лоаман Iуйре яха альманахаш»; «Радуга» яха журнал.

Самолета тIара Iобессача бахача юазонхоша, интеллигенцейца, партийни совецкий болхлошца вIашагIкхетар, селла безаме хилар. вIашагIкхетарах начахий, нохчий, гIалгIай, эрсий мотт, ала йиш яцар уж дукха нах хилар а дар. хIанз шоайла бовзаш вешахой.

Вайнахьа оамала доагIача тайпара хьашашта хьалхашка дихьар тух-сискал юкъе дола щу, цул тIаьхьагIа «Орга» яхача ансамбла хелхар дар. Лоаша аьлча, из дар шин тайпара доккха цIей. ХIаьта из цIей шинна къамаш а дар.

Нохч - ГIалгIайчен хьошалгIа бахьна Казахски ССР писателий шоллагIа секретарь Муратбеков Сайын, прозаикаш Аширов Ахмеджан, Имамбеков Тумкабай, поэташ Жумгалиев Кайрат, Тулебаев Торикелды, критик Шалтаров Кенесбай хиннад хьаьбараш а дег тIара тIакъаш республике бахача нахаца цIерагIа дIайха моаршал дIаделар НГIАССР пачхьалкхий заместитель А. Д. Андропова, НГIАССР Министрий совета председатела хьалхарча заместителя Г. Х. Эльмурзаева, НГIАССР культура министра заместителла И. Д. Меркоева, НГIАССР писателий Союза правление председатела Ш. А. Арсанукаева.

Хьаший а тIехь безаме бар, цар дукха хаттараш дир республика хьакъехьа. Царна ловра баха нах, литература искусство, социальни хьакъехьа иштта кхыдараш а довза.

Казахстане зIамига болча хана цхьана дешаш, тIехьагIа цхьана болх баь, лоалаха цхьана бахаш, гаргало лелаяьраш бIаргагу довш а бар баьхкараш.

Хозахеташ дар Казахстана баха вайнах хьаьшашта юкъе хилар. Уж ба Алма-Ате вIашагIъеллача «Вайнах» яхача культурно - просветительски центра викалаш. Уж викалаш казахски писателашца вIашагIкхетар цхьа бахьан доацаш дац. Вайна махарра, писателаш наха юкъе лоархIаме нах ба. Цар дика вIаштIехьдоал къамашта юкъера доттагIал, вошал, безам чIоагIбе. Из деррига а къамашта юкъера барт чIоагIбелга да. Из иштта хеташ ва центра президент Дадаев Харон а. Масала, Джамбул яхача городе вайнаха дукхьала экстремисташ баьнача хана из дIадужадеш дизза дакъалаьцар казахий писателаша, аьлар цо. Республика массайолча мишIигашка нах дIакхетабеш къамаьлаш деш ди-бийса а къовсаш тхона уллув лаьттар тха новкъостий, — йоахар цо.

Экстремисташа дага а доацаш яьнкха цIи йоаеш лаьттар талантливи прозаик, цхьан писательски организаце кулгалко, халкъа депутат Муратбеков Сайын. Из наха дика вовзаш а лоархIаш а саг ва . Цудухьа цун карагIдаьлар нах тешае а экстремисташ юхатоха а. Эгта халахетар дужадеш дизза дакъалаьцар Таразн Акима, Аширов Ахмеджана, Жунусов Сакена.

Шоаш мабарра интернационалисташ хилар, массаза а санна, хьахьекхар новкъосташа.

ЗIамагIлола къамаш лорадеш ва ССР халкъа депутат Сулейманов Олжас. Вешта аьлча, Казахстана лаьтта кIезига бац интернационалисташ. Уж болга хьахьокх цар гIулакхаша.

Хьаьший гоподерча цхьацца йолча предприятешка, организацешка уж йовза баха хиннаб. Цига а дIайха вIашагIкхетараш хиннад казахий викалашца.

Хьалхара хьоашалгIа ди чакхдоалаш вежарий тIаййцар М. Ю. Лермонтова цIерагIча театре.Хьалйизаяр рагIча театре. Хьалйиза яр зал. ЗIамига а воккха а хIара ший аьттув баьннар чуваха гIертар, дукха дар цар цига ала дешаш. Хьаьшашта тIаккхача аьттув баьннараша дIанха моаршал хоаттар, дувцар дагалаттараш.

Казахий литература хетадаь ди хьалчиллар НГIАССР писателий Союза председатела Ш. Арсанукаева. Хьаьший лаькъал бийцар НГIАССР Лакхехьарча Совета председатела КПСС Нохч-ГIалгIай обкома хьалхарча секретара Д. Г. Завгаева. Цо, казахски халкъа дика мел дар довш ловпабаькхар. вIашагIкхетар тIехьар хургдоацаш, кхы дIахо а доттагIал, вошал леладергдолаш дешаш аьлар.

Цул тIехьагIа Казахски халкъагара моаршал луш дийцар Казахстана писателий Союза шоллагIча секретара Муратбеков Сайына. Творчески бувзам лелабара лоархIам, белгалбоаккхаш чIоагIа къамаьл дир НГIАССР халкъа писатела А. Бокова.

Театре вIашагIкхетар Нохч - ГIалгIай искусствой мастерий концертаца чакхдаьлар.

ШоллагIча дийнахьа Нохч-ГIалгIайче йовза хьаьший бекъабелар. Цхьацца йолча районашка баха лаьрхIар.

КПСС райкома шоллагIча секретара Камбулов Юрий Владимировича дог гIсздаьнна тIайнйцар хьаьший. Цар вIашагIкхетараш хилар 19 п/съезда цIерагIча колхоза председателаца, бахача нахаца. Уж баха хилар «Серноводск» яхача курорте, Нестеровская яхача станице. Царна дайзар къамий гIулакхаш.

Сунженски районе хозаш бар казахий мотт, шун тIа дар цар дaараш. Мел дукха дийцача а, дийца варгвац шин къамий викалашца вIаший хинна дог-безам. Уж денош дицлургдоацаш чудессад республике бахача наха, цу вIашагIкхетаро хьахьекхад мишта хила деза доттагIал, мишта хила деза вошал.

Сунженски Назрановски районий доазон тIа вIашагIкхийтта лаьтта нах чIоагIа безаме, дог айденна бар. Йоккха йоацача майдан тIа, Iалама эгара хозагIа йолча моттиге этта ловзар латтар. ДехьагIа кийчдаь латтача шун тIа дар кIодари сискали.

Гонахьара из хоза Iалам декадеш пандара оази тIехьара фатен яр хьахозаш. ВIашагIкхийттарашта юкъера цхьабараш са ца тохалуш наха тIагIолла дIахьежар Шолжа-гIалий тIара хьайоагIача машинашка,— «мадукха гов вай хьаьмий», — яхаш.

ЗIамига а боккхий а нах бар вIашагIкхийттарашта юкъе. БоккхагIа болчарна юкъера цхьабараш юстара а бувлаш, кисара хьал а доахаш, йовлакх хьекхар хий даьннача бIаргех. Хьаьший боагIаш хиларах халахеташ дацар бIаргех дувлаш хинна хий. Цу боагIача безача хьаьшашца дувзаденна хIамаш дар царна дагаихараш. Из я а яц тамаш. 46 шу хьалха дага а дарий къам, хIанз тахан санна ший эгара хьамсарагIа йолча Даьхен, Iалама эгара хозагIа йолча моттиге иштта безаме тух-сискал хьалхашка а хьош казахий вежарий тIаэца таро хургья аьнна. Данне а дацар. ХIаьта а нйшар харцо, котдаьлар бакъдар. Цудухьа дувлар боккхагIбарашта бIаргех хий. Из хий цар таханара дегагIоз яр.

Хийтадале а дукха хьежа бийзанзар дай, хьаьший хьакхаьчар. Царга моаршал хатта эгара хьалха духьалвахар цIена казахий мотт ховш вола Орцханов Хьусен. «Салам Iалейкум, марша доагIалда шо», — аьлар цо цар меттала, — са вахаре эгара дегагIозле йола ди да таханара дар, сона санна массанена а иштта дика хет шо даьхка. Шун къаманца, шун мехкаца дувзаденна дукха хIамаш да тха. Сталинско - бериевски къизача ханашка кхело вай вIашагIтехадале а шун къахетам, шун бусалба деган бахьан долаш ца бовш биса итташ эзараш ба нохчаштен гIалгIаштен юкъе. Из дицдалийта йиш йолаш гIулакх дац. Тахан хIанз а наь:ха синош паргIата даьнначул тIехьагIа хIанз а са паргIата даланза, цIаккхачанза нах ба тхона юкъе, дале а шо дахкарца доккха цIей хиннад республике бахача наха, хIара сага халагIа йолча хана нйшача вешийна воша тIаккхоачаш санна тахана а шо уллув да. Шо диcденна ди денадац тхона. Со теш оаш бена пикъ машарца, юкъера вошал чIоагIде, литературан искусстван наькъашца кхы тIа бувзам лелабе беналга. Дала аьттув боакхалба вай массане а ХIанз тух-сискалах кхета,— аьнна чанхдаькхар Хьусена шийа къамаьл. Вайнахьа чокхещ тIадувхаш хоза кийчбеннача мехкараша а кагийча наха а эизаш делар хьаьшашта.

Иштта къамаьл дир Нохч-ГIалгIай АССР Министрий Совета председатела хьалхарча заместитела Г. Х. Эльмурзаева. Дег тIара даькъала бир цо уж. Дукха дIайха дешаш аьлар Герсолт Хасановича.

Байханов Серик вайнахьа Iаьдалах хоза халха а воалаш дIадоладелар ловзар.

— Таханара е безаме Iалам санна, безаме ба шун нах, са вежарий, йижарий, — аьлар прозаик волча Байханов Серика. Се Алма-Ате волаш санна хет сона. Гонахьара моттиг а юртий цIераш а я цхьатарра.

Цига къамаьла юкъе вера, ший новкъа машинаца цхьаннахьа командировкагIа водаш вола Ачхой - Мартанера нохчий эIамсаг.

Бехк мэбанкхалаш, — аьлар цо, — са цIи Ваха я. Со шек вац, ераш вай хьаьший ба. Дукха дувцаш хезад сона вай Казахстане Сталино моцалла шелалла доаде Iодахийтача хана казахий къамо нохчаштен гIалгIаштен даь новкъостал. Из сона бIаргадейнадеце а дика довзаш ва со. Саг цийна даь дика а во а довзаш хила веза. Согахьа хьа а вийрза хаьттар эIамсаго, — миштий вай хьаша цIи.

— Са цIи Серик я, — аьлар юхкелаттачо,—довзаш хургда вай. Салам Iалейкум, аьнна салам а денна мархIа лийлхар кагий нах. Вахас дехар дир Серикага ше волча хьоашалгIа дувла аьнна. Са даьна а нанна а доккха совгIат хургда согара аз шо тхойцига дуге. ДIахо дукха къамаьлаш а даь вIашагIкъаьстар уж. Дош делар тIехьагIа кхы а вIашагIкхетарг хиларах.

Хьашашта духьалбаьхка хиннача Назрановски района кулгалхоша М. Льянов (районни исполнительни комитета председатель) керттe а волаш, хьаший Назране Г. Ахриева цIерагIча электро - инструментальни завода болхлошца вIашагIкхетар хилар.

Завода истори довзийтар керттерча инженера Оздоев Рукъмана, Болхлоштеи хьаьшаштен юкъе хоттабелар айхха бувзам. Дукха дIа-юха хатараш дир, йовзийтар заводо арахецаш йола продукци, болхлой хьалаш, планаш.

Завода коа вежарий хьакхачарга хьежаш чIинга кIала Iасаш а увттаь уйлангa баха боккхий нах бIаргабайча дог тохалуш къамарге шод отташ хьалхашка дера 1944 шу. Боккхача нахага хатта а эшацар, — хIана да шо селла гIайгIане, аьнна. Дале а хьаьший коа баьлча белабалар даьлар къоаношка. Геттара безаме хьал а гIайтта духьал баьхкар уж хьаьшашта. ДIа-юха мархIа лийлхар, хаттараш дир. Хоалуш дар фусамдай а хьаьший дог тохаденна болга. Иштта ховш дар цун бахьан а. ХIанз а Казахстане вахаш волча Оздоев Султана аьлар, — со Iилмахо хиларах Казахски халкъа баркал ала деза ва. Вай къаман со санна бараш кхы а ба Казахстане. Иштта къахьегама турпалаш, производства организатораш, цул совгIа Казахски АССР Iилмай Академе член-корреспондент а.

Иштта уж баха хилар Джейрахски чIоже. Ахриев Гапура цIерагIча мемориальни музее. Царна йовзийтар лоамара лоархIам бола моттигаш, халкъа творчество, искусство дIахьекхар хьаьшашта. Из доттагIала цIей дIахьош гонахьара лакха лоамаш латтар шоай беза хьаьший лорабеш. Юхадувла, йоахар цар. Мичча хэна а бийса Iаьржа мара ца хиларах шоана гургья гаьнна лоамашта юкъе лепаш сердал, из шоашта лепалга а ховш майрра тIа а гIолаш цун.

Фуртогера шоаш арабовлаш Иманасов Сакена аьлар:

— Са дега безам шун лоамашка шун нахаца латташ дIадолх тхо. Цахийттача тайпара тIех безаме вIашагIкхетар хилар вай. Со теш, вай кхы а дукхаза вIашагIкхетарг хиларах. Тха деза вежарий, йижарий, дег тIара баркал да шоана оаш тхога бахийтача безамах, кIезига яле а оаха яьккхача хана дукха дараш, наьха юхь-сибат, оамал, гIулакх, искусство йовзийтай тхона, хала да из деррига а дицдалийта. Тхой салам шуга а дуташ дIадолх тхо.

Аьттув балба шун эгара хIамсарагI а долаш оаш леладеча гIулакха а.

Къаста ца ловш шоай безам юхабуташ дIайхача дешашца, цIаькха вIашагIкхетар дувцаш ханна къаьстар Нохч - ГIалгIай вежарий — казахаш.

Т. МАЛЬСАГОВА.

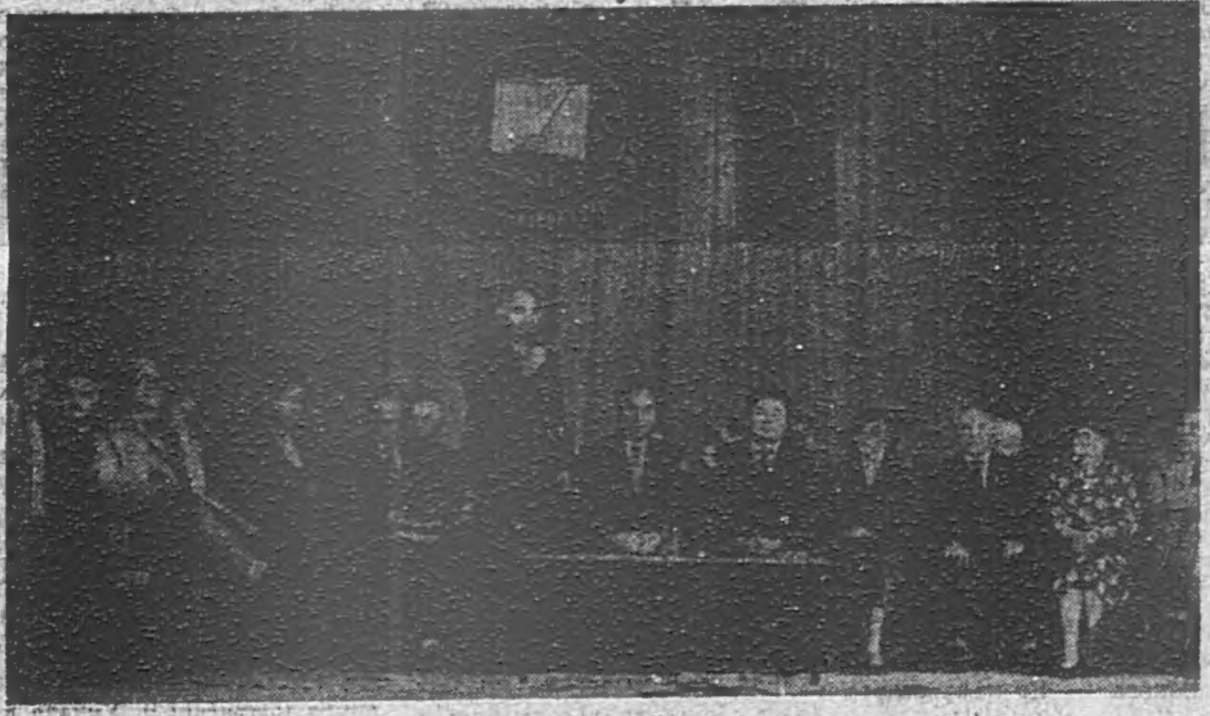

Б О

(ДУВЦАР)

Ауэзов Мухтар

Ахкан юккъера баьде сайре. Улытау яхача лоамашта юхе шийла я. Лоадам боацача михалго низткъо хьею баьцаш. Малх чубузаш латт. Дикълуш доагIа IиндаргIаш. Цар хьалъюз даьгIе. Анаюхе Iаьржа, еза морхаш йийшай. Царех чакхъювлаш йолча маьлха эIанараша сатийнна ядача лакхаленашта боалий бесара басар хьекх. Из бахьан долаш лакхаленаш гIийла, миска хеталу. Цкъаза, цIаьхха къоагаеннача эIанаро сийрдайоах лакхаленаш цхьан минота, тIаккха юха а шелар баьд а лу, шел лу.

Кхо баьри воагIа гувнаш тIа гIолла. Сихлуш бац уж, бакъда, сатем боацаш юхахьеж лоамашта тIагIертача Iаьрасача морхашка. Цигахьа догIа делх.

ТхьагIара йодача даьгIен гIайгIане сатем бохабу цхьан наькъахочун илле. Цунна тIехьаоал кхычар а. Оаз йIаьха дола илли Iалаьмате боккхача сатемо а сабаро а кхеллача санна да. Гонахьа мел долчунца къамаьл деш мо, илли цкъаза урагIадода, тохалийя, тIаккха юха а тайжача боараме доал. ДIабодача маьлха эIанарий ловзара таpаласта гIерт илли. Цу эIанараша цкъа дошо — цIе басараш товс гувнаш тIа, цкъа, баьд а яле, къайлайоал морхашта тIехьашка.

Никъ лоацбар духьа дий а хац, бакъда наькъахой, аулашта юххеда бодача шерача новкъа дIатIа а ца бовлаш, гувнашта юккъе гIолла болх, халла мара бIарга ца гуча наькъа такилга дIоаххала.

Цу ханна, вокх оагIорахьара, баьрешта духьала воагIа 10—11 шу даьнна хургвола кIаьнк. ГIайгIане я цун юхь, боккха, берий боаца, бала ба бIаргашка. Гонахьа мел дар шийла, дегаза хетт цунна. Уйлане дахача гувнаша, баьде йийрзача даьгIено, тIагIертача бийсан къайленаша дог шелду кхерам бахьар.

Фуд, хIаьта, бийса тIагIерте а, кIаьнк араваьккхар? Йовзаш йоацача моттигашка из дIавохийтар? Из араваьккхар, из эккхаваьр кхел я.

Шу хьалха еннай Касыма даь-нана. Дукха ха йоацаш, цул хьалхагIа, кхелхар дай нанен. ДIабувца могаргдоацаш безабар из бала, бакъда наьн-нана юхе йолча хана, дог хьаста саг вар. Цун шийна-м ха а хацар мел боккха ба тIаккхаьча бала. Велха а велхаргвацар из, кхыбараш ца белхарé. Наьн-нана ялар чIоагIагIа Iаткъар цунна. ХIанз цхьаь ва из геттар а цхьаь. Цхьаь ва. Саг вац хIанз из хьаста, цун бIаргех лега хий дIадаккха. Цу дийнахьа сигале деррига дозалца ший белаж тIа йижача санна хийтар кIаьнка.

Кхоаччара гаргара нах бацар Касыма. Наьха наха дIаеллар наьн-нана. Саг тIехьавелхацар цунна. Цхьа Касым мара. Даггара мухь бетташ, велха Касым мара:

— Ани, са дика Ани! ХIана витар Iа со? ДIа хIана виганзар хьайца? Со хIанз бома дий, Ани, са дика Ани!

Цун белхамга ладувгIача наха а басилгаш тIа лега тIадамаш дIадоахар — Царна ховр, мел къахьа я бол висаяун кхел.

Из бакъда, наьн-нана кхалхарца ах дуне хьарцар Касыма. Цунга дIаIемавар кIаьнк. Цунга хесталора Касым хIара сайрийна. Корта цун кара а билле, вагIаш хулар из, ше тхьовссалца.

Йоккхача саго кхетадора мел хала хургда кIаьнка цхьаь висача, мел доккха дозал дутаргда цун белаж тIа. Цудухьа, ший берriга низ гул а баь, яха гIертар из, шийна мел мог кIаьнка денош сийрдадоахаш.

КIаьнк шийга хьесталуча хана елакъежаш, бIарахьежар цунна йоаккха саг. Бакъда, къахьа дар цун елакъежар. Лазар, чIоагIа лазар къахетаме дола къаьна дог.

Безам барий-теш цун яха? Дувца а дезац, безам бар. Касым кхийна — ниисваллалца яха. «Везан Даьла, — дехар цо хIара ламазаца, — ДIаьхделахь са денош, са Касыма, са бакъилга когаш чIоагIдаллалца. Ма виталахь из цхьаь, къизача кхелаца къувса!».

къувса«» Уж дешаш берта юхье долаш кхелха а кхелхар йоккха саг.

Даь-нана дIаеллачул тIехьагIа, боккхагIа бараштa тарра, Iаьрж деллар Касыма. ГIайгIен цхьоали тIаэттар цунна. Дагобоххаше а, нана а да а наьн-нана а дийна болаш санна хьалъовттар цун бIаргашта хьалхашка.

Каст-каста, гIадж бе а елле, шаьрача аренга воалар из. Гаргарча нахага кхайкар цига. Бакъда, саг юхайистхилацар.

Саг тIавагIацар. КIаьнка бIаргех юха а дира, къахьа тIадамаш легар. Цкъаза, гIайгIано вIашкавнхье, цигга эри ара, тхьовсар из. Тхьайсача, гIанагIа, юха а — нана, да, наьн-нана боагIар из волча. КIаьнка кертах кулг а хьекхаш, йоккхача саго оалар: «Тхо кхы лергдац. Хьа бIаргех Iоухача хиво дийндаьд тхо. ХIана хьоца да тхо, кхы ма велхалахь». ГIадъухар Касым гIанагIа, нанна мархIа з ветталуш, леткъар:

— Юха йист хIана хилацар хьо со хьайга кхайкача хана? ХIана велхийтар Iа со?»

Цигга сомавувлар Касым. Из гIа мара доацалга кхетадора цо, хIаьта а теша безам багIацар кхоаччара нах кхы юхабоагIарг ца хиларах.

Денош дIаухар. Хала денош дар уж цхьаь висача Касыма. Амма, мел ира бале а бера сакхетам, хано ший гIулакх ду. Нана а да а дицдала доладелар. Йицъяла йоалаялар ани а. Аренца лелаш дола акхар тайпа гаьнадоалаш латтар Улытау цхьан босен тIа Iаьржлуча ане боарзана.

Бетташ а дIадолхар, денош санна. Наьн-наьнаца яьнкха, цун дега йIовхало мерзъяь хинна ха, Касыма кхетам чу гIа санна йисар эгара тIехьа а. Кхы юхадоагIаргдоаца гIа. Кхы юхадоагIаргдоацаш дIадаьлар ане дийца тамашне фаьлгаш а, цун тайжа, дог-безаме иллеш а. Шедар къайлалаьлар, чубуза малх къайлабоалаш санна. Боад къовлабелар бон гонахьа.

Наьн-нана кхелхачул тIехьагIа, Касымах ше къахетам бу, аьнна кеп а оттаяь, из чувигар лоалахочо Iийсас.

КIаьнка диса доахан а дIадигар шийна: цхьа ткъаьх устагIен, цхьа массехк етти — говри. Лоалахоша йоахар цунга:

— Бон рузкъа зехьа доа ма делахь, КIаьнк Iайха дIаэцаш вале, дикка хьажалахь цун гIулакхага. Iоткъам ма белахь цунна. Визза саг хургволаш кхевелахь из.

Ший бераш дукха дар Iийсай. ХIаьта, доахан-м дацар дукха. Из бахьан долаш е цо ше а е цун сесаго а ладийгIанзар лоалахошка. Касыма рузкъана шоай чунна санна доал де болабелар уж.

Шийца безаме, Iимерза баларе кердача цIагIа, из деррига теркал ца де а мегар Касыма. Бакъда, саг вацар цун йоакхо еш. Цкъа, бийса яхача хана, деррига бераш тхьайса а тхьайса, цхьа Касым мара вацар наб ца кхеташ, керта тIа юврагIа а эза, уллаш. Iийсайн цун сесага Кадишайн къамаьл хьахезар цунна. Цар дувцар Касыма доахана шоаш де лерхIачох:

— Iаьржа корта болча устагIанен Iовкъарбессарча къалани урс хьокхаргда вай, Iай дулх хургдолаш. ХIаьта, тайша етт бехка а бехка, воай бералгашта барзкъа эцаргда. Тишденнад цар дувцар...

Касым мухь теха, вийлхар юврагIана кIала. Бакъда, саго теркалванзар из. Iийсаси Кадишаси дIахо дихьар шоай къамаьл.

Цу дийнахьа денз, Касым дукхагIа уйла е ваьлар ший а шийга кхаьчача балан а. Хьанга дIакодабергбар из? ДIакодабича а, малав цунна гIо де? КIаьнках дог лазаш низах беха, хано вIашкабихьа боккхий нах мара бацар. Царна-м шоашта гора Касыма тIаэттар:

— Хьай рузкъан да хилалахь, — йоахар цар, — Хьо мела хуле, шедар дIакхоалларгда Iийсас.

ТIаккха, кхетам чу баьхкача санна тIатохар:

— Вешта, фу дувцаргда укхунга-м? Бер ма дий ер-м хIанз а... Касыма корадагIацар царна дала жоп. «Бо» яха цIи хIара дийнахьа чIоагIагIа Iаткъар цун дега. Дукха ха ялале, герга юхь йолча, низ болча Касымах гIелвенна, бIаргаш чукхийтта, дуненцара чам байна кIаьнк хилар. БIарга мел вайначо «мисканг» аргдолаш вар из.

ТIаккхаьчадар даь — нана эгара чIоагIагIа кхийра денош. Цхьаь висар вийй кIаьнк, массанена а хийра волаш. Касыма доахан мара кхы хIама хьашт долаш вацар Iийса. Касыма доаханни царех баккха йиш йола пайден. Цо баьккха а баьккхар Касыма доаханах пайда.

— Бо ма дий со! Къа да са Iатта урс хьакхар! — цIогIа техар лоалахоша яьхар диц ца даьча, кIаьнка. Iовкъарбесара кхал е аьнна Iийса кийчвелча. Говра фоарт а лаьца, вийлхар Касым. Iийсас мIарга теха дIакхессар из новкъара. ТIаккхаьчача Кадашас лосттадаь тIоара далийтар. Цул совгIа, делкъийна яа хаIма а ялланзар цунна.

Iийсай бераш а чIоагIа аьрдагIа дар. Шоай аьттув массаза боал Iоттар йора цар Касыма. Дас — нанас юха а совцабацар. ЦIагIара мел бола болх а Касыма тIа бар. Iуйрийна денз сарралца къохьарггулйойтар эри ара. О, ма кIаьдлора кIаьнк! Сов кIаьдваларах, велча санна Iовжар из наб е, сайрийна чувеча.

Цхьаккха пайдане гIулакх де ца туташ, айлаюкъе лелача ший берий оагIув а лаьце, цIогIа деттар Iийсас:

— Доахан а хьа да! Болх бе безар а хьо ва! Сачар доалахьа хIама дац, уж лайзача а мегаргба!

Аулера бераш а дацар Касымаца хьоашал долаш. Из деррига бIаргагуш а шедолчох сакхеташ а вола Касым дуненах дог никкха висар. Сагаца къамаьл ца деш, наха юстара вувлар из. Кхы а чIоагIагIа гIелвелар кIаьнк. IажагIа-Iовкъарабесса дийрзар цун юхь тIара цIока.

Сага духьала йист а ца хулаш, ший цхьоалца кхы а дукхагIа дIаувш латтар из, цатешам, нахаца гоамал чIоагIлора цун дег чу. Цу оамалаша са дуар цун, низах вохавора. Моцало, халача балхо бирсвеш латтар из. Кхыметтел цхьа зIамига дегагIоз йолаш а цхьаь — цаI ди дагIацар даь—нана кхелхачул тIехьагIа. ЗIамигача, букарвийрзача воккхача сага тералесташ латтар Касым. ХIара дийнахьа къалора цун дог а.

Ший бераш дукхадезаш йола Кадижа. Касымаца гIарбашал а вогIа яр. Сахьат дIадодацар цо кIаьнка хIама ца тохаш е барт ца бетташ. «БIеха, жIали! Къотlа! БIижалха ваьрl» — уж мара кхы дешаш хазацар цунгара.

ХIанз, баьдеча бийсанна, Касым, цIен гаьна а ваьнна, лоам додача наькъа такилгах вода. Iуйрийна, йийтта а йийтта, эккхаваьвар из цIагIара Iийсаси Кадижаси. ХIаьта а, малх чубузаш юха а чувахар кIаьнк. Низах вехавар из. Цхьаннахьа саьнгга дIа а теIа, бIаргаш дIа а къайла, Iовнжа безам боагIар. Бакъда, истангах яьча гергача фусама хьалхашка Iийса латтар. Йист а ца хулаш кIаьнка кач вера из. Кулгашка корта дIакъовла а гIерташ, мухь техар Касыма:

— Фу бехи ба са? ХIана етт оаш сона? Фу даьд аз шоана? Ха ма хой шоана со бо долга, саг воацалга сона тIаотта...

Ше фу леладу ца ховш кхера хьа а нйца ший низ меллаб лосттабаь Iийсайна а теха, дIанйккхар Касым. Iийса, го а лаьца, ше лаьттача Iохайра. кIаьнка тIехьа бIеха яппараш а еш. Цун бераш аралийлхар фусамара. кхертIой хьа а нйца, Касыма тIехьадайдар. Бакъда, уж тIехьакхувча вацар кIаьнк гаьна ваьннавар. Лоам чу хьалводар из.

Ховш дар, ауле юхаваха йиш йоацалга. Ший наьна а даь а кашмашка ца хула дукха ха йолга дагадехар кIаьнка. ДIадахача шера Iа даьккхачахьа вийрзар из.

Дагадехар цунна, устагIа а бийна, из дIа а бийкъа, моллага къорIа дийшийта, сагIа де дага хиннача' Iийсаси Кадишаси барт а бийтта ше вохавар.

ХIанз кхы ваха моттиг йолаш вацар Касым. ЦIенхаштта лаьрхIар цо, лоамал дехьа а ваьнна, дIадаха Iа даьккхача моттиге а кхаьча. дезача чурташка мукъагI йиш хург ма йий безам меллаб бала кодабе, зерат де. Цига водаш а вар из хIанз, баьдеча бийсана, цхьаь, лоам чу гIолла.

Боад йикъаялар зе а зийна, ког сихбар кIаьнко, тIаккха ведар. Гонахьа гIолла дIа-хьай а хьежаш, кхераш — эгаш, саг кхетарга дог доахаш водар из, удаш. Дийна дегI дацар укхох кхеташ. Духхьал бийса. Баьде бийса ер гобаьккха.

ЗIамига волаш дукха хазадар цунна даь-нанас дувцаш шайтIаехи гIарбашехи, сармакхехи, кхыча, баьдеча бус лаьтта гIолла лелача. бIехача хIамаехи. Хезадар, цу бIехача хIамаша наькъахо, тувла а вийя, ахка вохийт е ушалла воалийт яхаш. Из дагадехача шелбелар кIаьнка кер. ДIайха лазар кхийттача санна, эгавора из, дог снхагIа а чIоагIагIа а детталора, дезденна когаш ладувгIаш дацар цунга.

Боадоно мархIаехкача чхарех йилбазий фусамаш хетар. Цхьан юкъе сердало нйккхар. Из дIаяьлча, боад кхы а унзара хетт. Боадоно, бийсанар таташ дIакхаьхка ца Iеш, бутт дIакхоал. Кхерам кIоаргача чIожешка а. чхарашта юкъе а. гаьнашта юкъе а массанахьа лечкъаш ба, кIаьнка тIакхоссабала ха лораеш санна. Касыма хетар: бийса эзараш долча Iаьржача, унзарча бIаргашца шийна бIарахьеж хIара хена тIехьашкара, хIара кIотарга тIехьашкара. ХIаьта, лоамашта гIолла, хетар Касыма, седкъий хьисапе бIаргаш дола, кхерий чIенг йола унзара йоаккха саг йоагIа. Iаршангаш а доахаш, сардамаш а кхайкадеш.

А, из-м хетаденнадар цунна. Духхьал хетаденнадар: Сатийная гонахьа. Наггахьа мара оалхазаро ткъам а ца тохаш, баьцашта юкъе цхьа дийна хIама а ца хьовш.

Ший цхьоал кхы а чIоагIагIа Iаткъар кIаьнка.

ЦIаьхха, Касым боадонах мел чIоагIа кхер бийсано цун дега мел чоагIа Iоткъам бу шийна ховш санна оагIорахьа цхьа хIама къаьгар. ЗIамигача хьун юххе гIолла бодар никъ. Вувлавенна висар Касым. Цун когашта кIалара цхьа хIама дIанйккхар. Шелал чакхъялар кIаьнка букъах. Меттахьара вала ца могаш латтар из.

Оалхазар хиннадар из. Духхьал. Iовдала оалхазар мара хиннадацар. Касыма-м цхьа унзара укх дунен чура йоаца хIама хийтар цунах. ХIаьта, дIара дар фудхьоагI? МалагIа низ ба цун никъ къайла латтар? Саг вий-теш. Касым шорттига кхайкавир. ХIама меттахьаяланзар. КIаьнк дIахо волавелар. Массехк гIа боаккхаше а, унзара цIогIа а теха. цхьа хIама тIакхийтар цунна, е ткъам бар е цIог дар хац батах а тохаш. Касыма бIаргаш дIакъайлар. ХIаьта, юхахьадийлача, цунна бIаргабайра шийна тIахьежаш бола цIера ши бIарг.

...Бийса гаргакхоачаш латтар. Кхоъ баьри водар гувнаш тIа гIолла бодача новкъа. Наькъа такилг готтнга доландаь, говраш цаI шоллагIчоа тIехьа йолхар. ЦIаьхха, зIаммигача хьун йисте, цхьан кIотарга юхе хьалхара гово юхасецар. ТIаккха. тIехьашка яьлар. Юхасайцар вож говраш а.

Морх тIехьакхийр баьрешта. Мух баьлар, догIа Iомеххар. ТIоа сегар сигала. Цигга баьрешта бIаргавайра кIаьнк. Хенах балам а теха латтар из. Меттахьа воалаш, маьже хьоаеш вацар. Говраш те а яь, дIагаргабахар баьреш. Кхайкар кIаьнкага. Вож юхайистхиланзар. ТIаккха, Iо а бесса, кIаьнка тIабахар къонахий. Цхьанне кулг техар кIаьнка баламах. КIаьнк Iовежар. Венна хиннавар из.

(ГIалгIай меттала даьккхар Г. Аюпов).

ЦХЬОАГIО ЙОЛАШ

Меттаоттае йиш а я, меттаоттае а еза Росси

Цхьайолча республикашка хулаш йола сепаратистски тенденцеш, Союз йохаергйолча вугаш сиха ду гIулакхаш кхераме а сатем боабеш а да. ХIаьта дуккхабараш тешаш ба СССР-ах дIакъаьстача регионально проблема къоасталургхиларах. ЦIена суверенитет йолаши центрагара шоай лоIамеи хила гIерт цхьайола республикаш меттел цкъаза цхьайола районаш а. Шоай территореш тIа мел дар шоай доалахьа да яхаш дIакхайкаду цар. Бакъда, кIал кIийле йолаш дий-теш Iаьдал кIалтIа а даькка, из кIалхара хьаллакха даккха доахаш дола дог. Цу принципагIа дунен тIа цхьаннахьа а цIаккха а ляхкаяц паччахьалкхенаш. Цхьаннахьа а цIаккха а рIаккхайкадеш хиннадац моттигашкарча доал деча органашка шоашта мел деза Iаьдал долаш, шоашта ловчча тайпара из лакхехьара хьалуш а.

Сепаратистски де гIертараш кхераме хилара теркам тIабахнийтаб «Известия» газета А. Цыпкой «Эрсий дIаболх Россера?» (№ 147), А. Миграняна «Йохаргйоаца Союз» (№ 264) яхача, кхыча статьяшка. ХIаьта а вай паччахьалкхел кхоаненга догдоахилга йола дика уйла я, хIанзай лерттIа а хиланза яргйоаца а порядок кхетаеш хилара белгало йоалаш латт. Тхо теш читатель РСФСР Лакхехьарча Совета Председатела хьалхарча заместитела Р. Хасбулатова ер статья йийшача, цох тешаргхиларах.

ХIанз мехка хулаш латтар СССР ерригача политико-экономически система цаI йола универсальни кризис я ше маярра. Цул совгIа вайна тIаотт экономически конституционнии кризисаш. Цар цхьанне шоллагIъяр «хьаллояц», шоай Iоткъам дIабоаржабу, общества а вайх хIаране а вахаре тIехь-тIехьа кIоаргагIа кхоач.

Чоалхане отташ да Российски Федерацера хьал. Маярра йолча хулача экономически, социальни, экологически проблемашца укхаза эггара ирагIа гучайоал паччахьалкхен - административнии къаман - территориальнии кризис. Цо болаш болча кхерама кIал оттаю эггара керттера принцип — кхыча союзни паччахьалкхенашца цхьана СССР хьаьрех цаI бола суверенни мохк — паччахьалкхе хиларах тарра РСФСР екъа йиш йоацаш хилара принцип.

Кхыча 14 союзни паччахьалкхенел эргаш РСФСР специфика латт СССР-а юкъера дIаяларах дола дош Россе оттаде а йиш йоацаш хиларах. Цхьаннахьа а яха моттиг яц! СССР хьаьрра кхед эттар РСФСР-ах кхыйола союзни республикаш хьа а тохаш, царех цхьаяраш хьалхагIа шоай лоIаме хинна паччахьалкхенаш а йолаш. Цудухьа СССР-ах дIакъастарах дуккхача союзни паччахьалкхенашта РСФСР-ацара экономически политически бувзамаш мелдалар хургда, арахьара тIахьежа уйла йича цох центр оалачунцара бувзамаш мелдалар цох хете а. Масала, прибалтийски мехкаша дIакъувл е дIакъовла гIерг, мадарра аьлча, РСФСР-цара доазонаш — центраца цар доазонаш мичад. Е дIадех эскар условни центре а доацаш, Россе арадоаккхилга.

Вешта аьлча, союзни республикай позицеш тIара Росси я а я центр. Укхаза лакхъяланза яргйоацача отт республикашка центра позицеш мелъяларах хьахинна вож тенденци, — союзни Iаьдало къаьстта низ бу РСФСР-а, российски кулгалхошта. Iаьдал лоаттадергга, лораделга союзни бюрократе дувз алхха Россеца. Из гучадоал РСФСР Iаьдала дуккхача боарамашка. Уж я Россера партийни комитеташ а, министерски чиновничество а, концернаши ассоциацеши санна йола дуккха структураш а, тайп-тайпара отраслеви объединенеш а. ЧIоагIа хьалхашка йоах къаман хьисапагIа е территориальни белгалонагIа Россех е кхыча регионех «дIакъастара» идея.

ЦIенхаштта гIерт Россе чура регионально бувзамаш дохаде, цо хьахулийт кердача российски Iаьдала кхы тIа рынкага довлара программа кхоачашъеча халонаш, эггара хьалхарча аргIана цун хьалхарча этапашка финансови хьал чIоагIдарга гIолла хьал тоадеча а эггара хьалха хиланза даргдоацар хулийтача — товарий дефицитность дIайоаккхача а. Цу тIехь центро йоах кризис (мохк цу тIа оттабаьр къаьстта союзни правительство а) укх тIеххьарча пхе шера цо баьча балхах хиннаяц, российски Iаьдало ше хьаьь я. Из дIакхайкадир укх шера 15 сентябре телевидене гIолла ше къамал деш Н. И. Рыжкова.

Экономически проблемаш шеко йоацаш къоастаергья вай гражданаша хьал а лоацаш рыночни структураш сихъяь дегIайоалаярца. Цох со теш. Бакъда, сатедайтац, чIоагIа къувл Россе паччахьалкхен вахара проблема, къаман - территориальни аспект а йолаш.

ХIанз хIама ца эшаш Россе ерригача 16 автономни республикаша тIанийцай декларацеш, цар дIакхайкаьй шоаш «суверенни» я аьнна е иштта шоаш дIакхайкае кийчлуш я. Дуккханеша явочни порядкагIа дIадаьккхад «автономни» яха дош. Укхаза хьоаде доагIа, РСФСР Лакхехьарча Совета кулгалхоша цу прилагательнех мукъалаланза даргдоацаш хилар кхетаделга, керда федеративни договор оттадеча процессе из динза даргдоацаш цар. Цун варианташ хIанзе а йолаш я Конституционни комиссе, къамий палате, республика Совете, РСФСР Лакхехьарча Совета комитеташкеи комиссешкеи.

Новкъа хете а, Россе автономеша тIанийцача декларацей маIано хьагойт «паччахьалкхе», «суверенитет», «автономи», «самоуправлени», халкъо шийна дагардар алар» яхараш санна дола дешаш уж оттаьраша чIоагIа ца кхетадеш хилар. Автономей Iаьдалий викалаш цо оттабу «гой оаш, Россе дIакхайкаьй шоай суверенитет, хIаьта тхо а гIерт тхоайцига тхоай суверенитет йолаш хила» яха къамаьл шоай оппонентащца хиланза баргбоаюача. Кхыметтел са къаьнарча хьаьшас В. Федорова, облисполкома председатель. ше хинначул тIехьагIа, лаьрхIад, РСФСР Лакхехьарча Совете хьачуденнача документашка диллача, Сахалин «суверенни республика я» аьнна дIакхайкае. Иштта мара миштта кхетадергда хIаьта континентальни шельф «Сахалина доалахьа я» яхилга? Укхаза эггара хьадда йолча форме гу вайна тайп-тайпарча боарамера проблемаш вIашагIъеш хилар — уж эггара хьалха паччахьалкхенашта юкъерей паччахьалкхен чурей гIулакхаш да.

Паччахьалкхенашта юкъера гIулакхаш. Уж гIулакхаш да, цкъа-дале, СССР хьаьраш хиларах тарра 15 союзни республикашта шоашта юкъе. ШозлагI-дале, союзни республикашта. Союз хьаьраштеи союзни центран юкъе. Сюзни центр — цхьоалагIча Союзни договорах, Союз хьаьль цаIаш мара йоацача созни паччахьалкхенашта шоашта юкъе хьахинна я. Ше хьаьрий — Союза цаIаш мара йоацача субъектай тIахьожама кIалхара а яьнна, хулаш - хулаш ший лоIамера низ а хинна, союзни центр дIаэтта яле, тIаккха из да иштта шоаш кIезигьеш дола хьал цар ла дезнлга. Долче, союзни паччахьалкхений Iаьдалий викалаш кхоачам хеташ хила а мегар шоай статусах, бакъда, цар халкъаша дIадех йохаь шоай бокъо меттаоттаелга, долаш долча Конституце маяххара, мукъагIа из хулийтилга. Кхыметтел цу КонституцегIа а союзни республикаш — уж суверенни, шоай лоIамера, шоай суверенитет кхоачашъяра конституционни йоагIаш йола бокъонаш йола паччахьалкхенаш я. Из бахьан долаш хIанз а паччахьалкхен суверенитетах йола цар декларацеш конституционни кIийлен тIа оттаяь я, уж (законни кIийлен тIа). союзни центрах шоай лоIамеча хьал тIа а я.

Цудухьа, «союзни центр— союзни республикаш» яхачун хьакъехьа паччахьалкхенашта юкъера керттера проблема латт из е вож республика «центро могадаьд» е «центро могадаьдац» яхачох а доацаш. Дош кхыча политически тайпара да. Проблема я боахамашта юкъерча гIулакхий система маярра нийса къоастаеш, вешта аьлча, экономически даькъе. ХIаьта из дакъа республикашта юкъерча кооперацеи къахьегам бекъареи процессай предмет да. Директивни доал эшаш а дац.

ШоллагIа проблема —паччахьалкхен чура гIулакхаш, вешта аьлча, цаI йолча Российски паччахьалкхен субъекташ хиларах тарра областашца, краяшца, къаман образованешца РСФСР-а дола чура гIулакхаш. Из проблема къоастае еза «пхорагIа а», «урагIа а». «Вертикале» аьлча — уж да полномочеш екъара позицеш тIара аьлча екъа йиш йоацача Российски паччахьалкхенцара областий, краяй, автономни образованей гIулакхаш («бIарччачун» цу, «бIарччачун» доакъошцара гIулакхаш). ШозлагI-дале, автономни образованей, областийн краяйи полномочей позицеш тIара царца дола гIулакхаш («горизонтале»).

Тахан цхьайолча къамий республикай суверенитетах бола кхетам цаI йолча паччахьалкхен тайп - тайпара доакъош хиларах тарра цар фактически статуса доазонел арабоалаш ба (юридически ца аьлча а). Цхьанне а харцдеш дац автономешта фактически зе деш хилар, Iаьдала традиционни центра оагIонгахьара къам меттаоттадара хьашташ телхадеш хилар. Бакъда, вIалла нийса дац «кердаьккха Союз» оалар хьаьрашта йола статус езаш цар дIадехар. ХIана?

ХIана аьлча, кхы вIалла хIама деце а бIарчча цаI йолча Российски паччахьалкхен доакъош уж хиларагIа. ТIаккха алхха цу паччахьалкхен боараме оттае еза ерригa проблемаш, хIана аьлча иштта бIаьшерашка паччахьалкхен практике оттадаь доландаь.

Цул совгIа, автономеша хьаьяц СССР, из хьаьй 15 союзни паччахьалкхено «цхьа союзни республика — цхьа голос» яхача принципагIа. Из принцип Ленина оттаьй союзни республикай «автономизаце» сталински концепцена яьча критика тIа. Автономеш паччахьалкхенаш яц, этносаш, къамаш исторически дахаш долча территореш тIа хьахинна административно - структурни образованеш я. Цу тайппара, цар суверенитет доазув долаш я. ХIаьта, гой, деха кIийле а йолаш Россе областашеи краяшеи дIадех шоай бокъонаш автономе бокъонашца дIанийсъяр а «кердаьккха союз» хьаьрех шоаш лархIар а.

Иштта моттиг эттача дош отт, Россех фу де гIерт? Мала гIерт паччахьалкхе екъа йиш йоацаш хилара дунен тIа могаяь яьнна принцип цуи халкъа лоIам боацаш йохае? Укхаза дувцар даццеш Росси, эзар шера истори дола дунен цивилизаце кхы йоаца ший культура йола паччахьалкхе ата гIертилга? Цу тайпарча хьале РСФСР автономешцара центра переговораш сепаратни я ца аьлча кхыча тайпара я ала хала да. Цул совгIа, РСФСР Лакхехьарча Совета кулгалхой Россе къамий образованей статус реальни лакхъяра даькъе шоай программни предложенеш я. Къаьстта аьлча, Б. Ельцина оттайир универсальни, «лохера — лакхе» доалача Iаьдала керда структураш хьаяра концепци. ХIара боарамга я полномочеш, цо эффективно, ший бахача наьха хьашташка хьежжа караерзае йиш йолаш. «Лакхерча» боарамга хьаллу паччахьалкхен юкъера хьаштдола полномочеш. Алхха цу гIулакха мара могаргдац РСФСР-е дерригача общественно - экономически и политически гIулакхашта порядок оттае, автономешта, областашта, краяшта, йоккхий полномочеш яла.

Из иштта дале а, нагахьа санна Россена юкъера цун цхьайола республикаш дIа а яьха, из екъа гIорте, тIаккха берригаш декхарийла ба дунен практике тIанийцача нормашца кулгалде. Россиянаш, духхьала уж шоаш ба цаI йола, екъаргйоаца, демократически, тоалуш йола паччахьалкхе а йолаш Росси лораелга е вIашдухьаленашеи халахетарашеи йохаеш йола княжестваш цох хулга къоастаде дезар. Союзнии Федеративнии договораш де гарга кхаьчача хана вайна хIанз къаьстта лоархIаме я иштта йола керттера позицеш. Цул совгIа, вай дерригача 70 шерарча историе чухь вай эггара лоархIаме йола экономически реформаш е сиха гарга кхоачача хана. ХIаьта а, хIанз вайна, цIаккха а ца хиннача тайпара чIоагIа ма эший Россе халкъий цхьоагIо, дерригa къаман - патриотически, демократически, культурни, дина низаш вIашагIкхетар. Алхха цо мара кIалхардоаккхаргдац юххера а къийденнеи йиш йохача оттадаьи дола халкъ. Аз тIахьех согражданаш цаI йолча Российски паччахьалкхене цхьоагIон маIан доккха долга кхетадара, хIара халкъа ший тоалуш Дaьке хургйола сийлахь-боккха мохк хьабара оаха деш дола гIулакхаш хьаллацара а.

Р. ХАСБУЛАТОВ,
РСФСР Лакхехьарча Совета Председатела хьалхара заместитель.
(1990 шера 25 сентябре арадаьннача «Известия» газета тIара).

ДIАЯХАЧА ЗАМАН ТIАЬСКАШ

Хетаргахьа, 5 эзар совгIа шу хьалха хинна массена тIаьск да Египетски халкъа музее цхьан зала чу хьалъоттадаь латташ. Уж корадаьд 1903 шера Нагель—Дер яхача района кашмашка немецки тохкамхочо Райсне оахкамаш деча хана: дIоахал 10 сантиметри 6—8 миллиметр диаметр йолаши да уж.

Ира хьакхача юхьангаш тIа цхьа кIей хIама я. Цигачара кораяьй массехк бамбука турбалг, цар размерагIа а йолаш. Нийса хоадаяь цхьа оагIуви ира вож оагIуви йола уж шоай къаьстта лоархIам болаш яр.

ТIехьарча хана кхаччалца тIаьскашта теркам баь бацар тохкамхоша. Дукха ха йоацаш египетски шин Iилманхочо лаьрхар уж дикка зовза. Цхьан лабораторе йир анализ тIаьска хьалашка яьллача кIейча хIама, из дохьаж да аьнна хийттар царна.

Хьалха баь хиннача тохкамо хьахьекхадар из хIама ший къаьстта Iалама йоацаш хинна хилар.

ХIаьта тIаьска хьалашкенаш тIа Iаламе йоалаш субстанцеш а я. Тохкамхоша хьалхатетта предложени яр уж тIаьскаш дохьажаца тоадеш хиннад аьнна.

Цар къоастадир цу тIаьска хьалашкенашка хьажжа уж тIаьскаш дийна хIамаш йоае даьлга.

Эггара хьалха дохьаж доалла тIаьскаш долга хайнад 1595 шера. Вальтер Рали хоам баьб Ориноко яхача индийцаша боабеш хинна нах кураре яхача дохьаж доалла тIаьскашца боабаьлга.

Владимир ГРУНИН.
(ИАН).

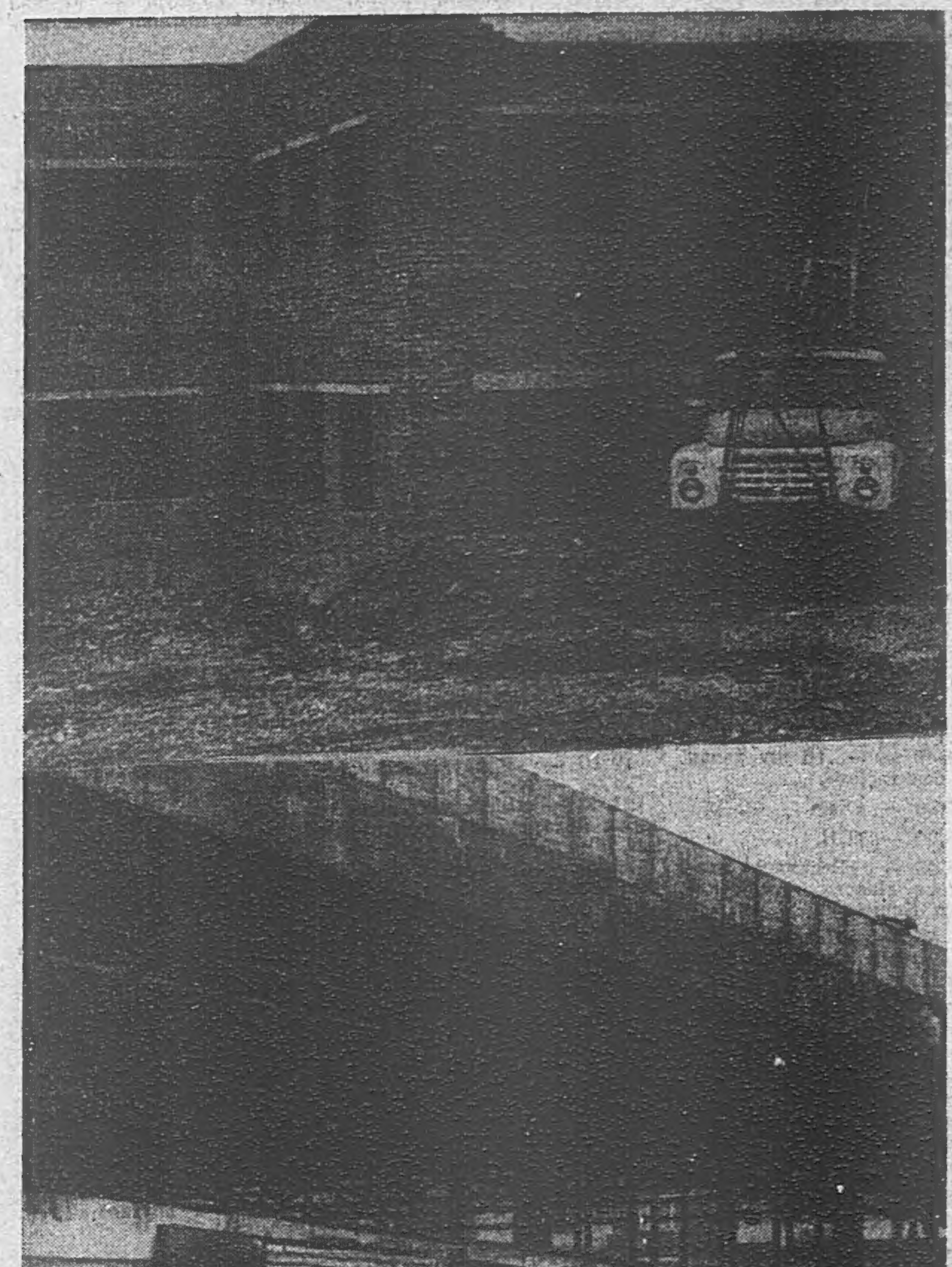

ДегIаух предприяти

ФОТОРЕПОРТАЖ

Укх тIехьарча хана фаьлге санна бIаргагушше а хувцалуш, эргайоалаш, дегIаухаш йоагIа Назранера эггара къаьнагIчарех йола автотранспортни предприяти. Цун шерача, паргIатача коа урагIъяхай автотранспортникашта гIанахьа а бIарга ца яйна керда гIишлонаш: машинаш «юла» мойка, заправочни станци, ремонтни боксаш, бытовой помещенеш чухургйола здани, административни здани кхыйола объекташ. Бокъонца йола гIишлон площадка хиннай цу предприяте ковнах. ХIаьта аьшка-бетона сомача плитех гобаьккха яь лакха карт-м ювца а езац.

Цу ерригача гIишлонашта юкъе «тхьамада» а хинна латт автобусашта ремонт еш йола лакха каркасни модуль. Цхьатарра 14 автобус айе йиш йолаш подъемникаш хургья цу чу. ЧIоагIа гIадбахаб «автобусникаш». СапаргIата, сийрда, йIайха хургья царна цу чу (паровой отоплени йиллай модулечу) хIаьта шийла а дIайха а хий дола душаш я, столови я. Араюкъе Iай, шийлача ара автобусашта кIала Iо а буашаш ремонташ е езаргьяц шоферий хIанзден дIа.

«КАМАЗ»-ашка а хургдац кхы вогIа хьал. Царна а хьалъяьй шоай къаьстта корпусаш.

Белгалдаккха деза, цу коа хьамел даь балхаш шоай низаца даьд автотранспортникаша белхи а беш.

— Оахош моллагIа хьадеш дола зIамига а доккха а хIама укх чурна нахаца дага ца доалаш, цар яхачунга ла ца дувгIаш дац оаха, — аьлар предприяте директора А. Ужахова.

М. КАРАЕВ.

АВТОРА СУРТАШ ТIА: 1. Аьрдехьара аьттехьа слесараш Нальгиев Увайс, Халухоев Хизар; погрузчика машинист Газгиреев Iамархан, крановщик Ужахов Ахьмад. ЛОХЕРЧА СУРТАШ ТIА — хьалъеш латта объекташ.

РОССИЙСКИ СОВЕТСКИ ФЕДЕРАТИВНИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РЕСПУБЛИКА ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТА ПРЕДСЕДАТЕЛIАГА ЕЛЬЦИН БОРИС НИКОЛАЕВИЧАГА ГIАЛГIАЙ КЪАМАН ХАЛКЪА ДЕПУТАТАША ДАЬ

КХАЙКАРАЛ

Хьамсара Борис Николаевич! Тхоай гIалгIай къаман тIалаттача трагически хьало йоккхача сагтонга оттадаьча оаха, НГIАССР-а Назрановски, Малгобекски, Сунженски районашка а, СОАССР-а Пригородни районе, город Орджоникидзе а бахача халкъа депутаташа кхайкарал ду Хьога.

Советий Iаьдал даьккхача хьалхарча шерашка шийга кхаьчача политически кортамукъалах пайда а эцаш, ший социально-экономически а культурни а дегIаахара хьал дикка тоадаьдар гIалгIай къамо.

ХIаьта а вай мехка доал Сталинга кхаьчачул тIехьагIа уж политически а нийсхон а бокъонаш дIаяьхар тха къамангара. Из харцо хIанз а дIаяланза я.

1933 шера ВКП (б) Къулбаседа Кавказски крайкомо, гIалгIай къаманга цхьаккха хIама а ца хойташ къайлагIа соцам тIанийцар: ГIалгIай а, ХIирий а автономни республикай юкъа хинна столица — город Владикавказ Къулбаседа ХIирийчен дIалойла, аьнна.

ТIаккха 1934 шера гIалгIай къам духьала доллаше а автономи дIаяьккхар.

ДIахо, 1944 шера вIалла ца хезача Iазапе оттадир тха къам, СибарегIарча районашка, Казахстане, Юкъерча Азе, Iодихьа дIа-хьа а кхесса. Ахалел дукхагIа дола къам моцало хьогало цига дийна дIадаьккхар.

КПСС XX съездо юхаметтаоттае еза аьнна хьакхайкаяь тха къаман автономи хIанз а меттаоттаянза я. Владикавказа аьтта оагIорахьара ах город а (Тийркал сехье), хIаьта ерригa Пригородни район а хIанз а СОАССР-а доазон чу лоархIаш я. Из бахьан долаш цига хьалха мел баьха нах шоай мехка юха цIабахка йиш йоацаш шоаш Iобиххьача бахаш ба. Шоай мохк, паччахьалкхе ца хиларах мичахьа лел-кхест ца ховш дукха гIалгIай ба вай мехка кхыча районашка а. Цигара ада безача дIакхаьчаб уж.

Ишта ахка додача хьале кхаьчад тха къам. Ше вахача метте, ший мехка балха отта моттиг йоацаш вус къахьега могаш болча гIалгIаех хIара шоллагIа вола саг, хIаьта цар алапи хIара саг-син лаьрхIача 35—40 сомага мара дIа а кхачац.

Лакхера а юкъера а дешара заведенеш яц гIалгIашкахьа, промышленность яц, цхьаь цаI Iилман учреждени, кхыметтел халкъа театр а дац. Къел ессай ишта ца тоъача просвещене, здравоохранене, культура учрежденешка а.

Ший бокъо, нийсхо лехаш гIалгIай къамо укх тIеххьарча 30 шера деш долча кхайкарала, дехара оаз дIа ца хозаш хьабоагIа КПСС-а Советски правительства а кулгалхой, дIайоалаш яц ши-шийца йита бIарччача къаман кхелаца лелаещ йола харцо а яхьаш йола гIелал а.

СОАССР-а дай ба, яхаш бола кулгалхой шоай массови хоамий средствашка, гIалгIай къаман духьала вIашагIъеххача тайп-тайпарча инсценированни мероприятешка а хIаьта центре шоаш деча харц хоамашка гIолла а СССР-а, РСФСР-а кулгалхой, берригa вай мохк тешабе гIерт: гIалгIай автономе дош гIеттадераш къаьст-къаьста гIалгIаех бола экстремисташ ба, яхаш. Цу гIулакха къаьгга тешал деш я 1990 шера 14 сентябре цар яь СОАССР-а Лакхехьарча Совета «чрезвычайни» сесси а, хIаьта цар цига бокъо йоацаш даь провокационни соцамаш а.

Хьамсара Борис Николаевич!

Кхыча къамий яр санна бокъо, нийсхо тхога кхачийтара а хIаьта сталински репрессе гIелал хьадда тха къаман тIера яккхара а хьо оарцагIаваларга са а тувсаш, дехар ду оаха Хьога:

1. РСФСР-н чуйоагIа ГIалгIай Автономи Советски Социалистически Республика статус а йолаш, ше хьалха хиннача тайпара город Орджоникидзе (Владикавказ) Тийрка аьтта оагIорахьа уллача даькъе столица а хургйолаш, ший исторически доазонашка хьажжа, гIалгIай Къаман автономи юхаметтаоттаяра дош тIехьа а ца доахаш къоастадар.

2. Ше бокъонех ца ярга а хIаьта регионе дахача къамашта юкъера гIулакхаш кхоххадар духьа яь хиларца а 1990 шера 14 сентябре хиннача СОАССР-а Лакхехьарча Совета чрезвычайни сессе яь постановлени законах йоацаш лархIар.

3. Казахстанера а кхыча регионашкара а арабоаха нах шоаш хьалха Iобалехьа баьххача Пригородни районе а г. Орджоникидзе а юхачуберзаргбола гIулакх сихха вIаштIехьдаккхар.

Къам кхайкх: нийсхон духьа — юхахьаба тха даймохк!

Укх Кхайкарала кIала кулгаш яздаьд гIалгIашкахьа мел йолча Советий халкъа депутаташа — 1200 саго.

Цар цIерагIа:

А.-Х. Х. АУШЕВ,
Наьсарен районерча халкъа депутатий райсовета председатель;

А. И. АЛМАЗОВ,
Малгобекерча халкъа депутатий горсовета председатель;

Р. М. ТАТИЕВ,
Сунженски районерча халкъа депутатий райсовета председатель.

Казахски литература денош Нохч-ГIалгIайчене

КХЕЛО ДИГАР ВАЙ ВIАШИ ГАРГА

ХIанз мара малха яьнпац

Жумбаев Магжана стихаш тIеххьарча 50 шера къайлагIа мара еша йиш йолаш хиннаяц. Царна хIанз мара сердал яйнаяц. Бакъда, бокххача безамца ешаш а наха дукхаезаш а хиннай уж. Казахстане меттел, Монголе а Турце а Китае а бахача казахашта дукхаезаеннай уж. КIезига дац, уж стихаш ларде а ехка, халкъо кхелла иллеш а. Цхьаккхе цIей чакхдалац казахашта юкъе Жумбаев Магжана стихаши иллеши ца декаш. Иштта ираз долаш ба цун кхоллам.

Бакъда, поэта ший вахар-м хиннадац ираз долаш. 1928-гIчен 1937-гIчен шерашка шозза Iовахьийта хиннав из. ТIеххьарча Iовахьийтачара кхы цIавенавац.

Халкъо дукххаза дехаш хиннад Iаьдалгара Жумбаева кхоллам гул а бе, арабакхха, яхаш. Бакъда, кхыметтел КПСС ЦК Политбюро член волча Д. А. Кунаева а тIехь теркалдаьдац уж дехараш. 1960-гIча шера цунна реабилитаци яь хиннаяле а, укх тIеххьарча хана мара халкъага дIакхаьчабац поэта кхоллам. ХIаьта, из доккхача кхаь томах латт.

ЖУМБАЕВ МАГЖАН

ДуIа даьнна бийса

ДIакхаьллай боадоно
дошо аре,
Даьннача дуIо валар
тIадех.
Са карарча кIерама
зIаммига сердалолг
ДIайоае гIерташ цо
аьттув лех.
Езлуш латт боадо,
ха дIа мел йода...
Ла магац Iалама
цун чона дозал
Хоастам ба Далла,
цо сона яларах
КIерама алалга
дIа ца йов хозал!
ДIа ца бовш дукха а
бахалба алалг,
Йохаеш духьал мел яьнна
хало.
«Ма хадийла, — яхаш
дех аз ма даггар, —
Маьлхацара,
беттацара
цун гаргало!»
Са кIерама сердало
гоама я бизарашта,
Цар бIехача гIуланхашта
боадо эш дукхагIа...
Багалахь,
багалахь,
са кIерама алалг,
ТIехьашка ма балалахь,
са алалг,
хьо мукъагIа!

МАРИАМ ХАКИМЖАНОВА

Хьастам

Цхьа хьастам уллар
ДIаккхесса, ара.
Уллараг а бар иштта,
Аз зийна мара.
Къаьнача лагIана
Техар аз хьастам...
ЧIоагIделар са лагIа —
Далла ба хоастам!

Из хьастам санна
Са мугI а наха
Пайдане хургболаш
Безам ба яха!

ТУМАНБАЙ МОНДАГАЛИЕВ

Дай лаьтта

Шаьрача аренга
сатувс аз даим:
Ткъамал доах са илли
цигарча михо
Балийха къоаставу
арено сихо,
ШозлагIа вича мо
къонлу со цига.
Дажача жега
хьеж со, дог делаш.
Ловзаш я баь тIа
са говрий ремаш.
Дикача кхаашца
духьалъух сона
Кагий нах...
яхийла
беркате къонал!
Несийга ях аз:
«Кумыс хьайотта...»
Из мелча,
дега
накха хул готта
Ерринга лакхе
эш дега тIаккха,
Мог цунна тIаккха
со сигалваккха...
Хов сона:
цIавеча Алма-Ате со,
Шекъювлаш хьежаргья
къаенна сесаг,
«МалагIча жерочо
ер къонваьв» — яхаш,
Яппараш ергья цо,
кIувса тIа ягIаш...
Ловча!
Со сесага
эгIазгIоргвац...
Со къонваьр Даьхе я,
из цунна хац!

УТИГЕН КУМИСБАЕВ

Хьаша

Хьо казахий
хьаша вале,
Хьона вас яйтаргъяц
са халкъо:
Чо а божийтаргбац
хьа керта тIар,
Кепиг а дохкийтаргдац
хьога.
Хьо казахий
хьаша вале,
Мел бирса
хьекъарах буран,
ДIайхагIа мел дола
дувхар —
Кийнагар
бIаржашка кхаччалца —
Хьа когашка Iодулларгда.
Эсса — Iуша.
Хьо казахий
хьаша вале,
ГIаш лелийтаргвац
цхьаннахьа:
Дын тIа хоавергва...
из хахккал
Аре йолаш я
тха доалахь!
Хьо казахий
хьаша вале,
ЛоархIаргва хьо
аьла санна,
Iо мел вессача
тха мехка
Хургба устагI
бувш хьа сийна,
Хьо казахий
хьаша вале,
Веза хургва
массанена:
ЦIендергда хьа барзкъа
даим,
Ловцаш доахаргда
хьа цIенна.
Хьо казахий
хьаша вале,
Дерринга а
лургда хьона
Казахаша,
шоашка мел дар...
Царна-м хьогара
цхьа хIама
Мара эшац:
дог-цIена илли!

АНУАР ДУЙСЕНБИЕВ

* * *

Ма вагIа букаравийрзе,
корта Iозлле,
Селла чIоагIа гIайгIа
ца йича а мегаргда.
Тешам чубалийта
хьа дег чу,
алийта
Дегага:
«Дерринга а дика
хургда!»
ТIаккха анаюх
сийрдаяргъя цIаьхха,
Хьо хье а тIаккха
дукхавезалургва наха.
Тешалахь,
аргда
бовзачар хьога:
«Хьай гIайгIа хьаь,
ва кIанат, тхога!
ХIаьта, тха дегагIоз
хьайна дIаэца!»
...Букара ма верза,
корта Iо ма хеца!

ШИРАЧА ЗАМАН ВАЙНАХ

Кепатеха арадаьккхад «Вайнахи сарматаши» яха книжка. Цун автор ва республике вовзаш вола тохкамхо Я. С. Вагапов, Л. Н. Толстой цIерагIча Нохч-ГIалгIай паччахьалкхен университета доцент волча цо дукхача шерашка къахьийгад ширача замалахьа баьхача вайнаьха сарматашца хинна бувзамаш тохкаш Книжка яздаь да ширача историе кIоаргача овлашка кхоачаш. Вагапов Якъуб Сераждиновича из монографи безача, маьха дола исторически дувцар да.

Исторически энциклопеде яхачогIа кхыбола мотт бувцаш дола уж племеш даьхад 16—23 бIаьшераш хьалха Тоболан Дунайнен юкъерча аренашка. Энциклопедически словара тIа аьнпад, «сарматаш хьайбаш леладу малхбоалера племяш да (аланаш, роксоланаш, савроматаш, языгаш, иштта кхыдараш), 24—26 бIаьшераш хьалха уж даьхад Тобблан Волганей юкъерча территоре тIа. 27 бIаьшу хьалха цар арабаьхар скифаш Iаьржача форда къулбаседа йистера (СЭС, 1182 оагI.).

Страбона сарматаш скифаш санна лоархI, «Къулбаседехьа а океанагахьа а бах цхьаннахьа баха хайща боаца а повозкаш тIа баха а скифаш, царна юкъе бах сарматаш — уж а ба скифаш» (Эйхвальд, «Страбоновы известия» СПБ. 1838, т. XIII 130 оагI.) Античпи писателаша ювцача сарматаш, совроматаш, саматаш, сирматаш, тагматаш, хариматаш, языматаш, яксаматаш (халкъа цIи) яхача этнонимашка хоалуш я вайнаьха меттаца овла бола компонент — мат. Из кхетадеш да «моттиг», «мотт баккхар» «мохк» яха дешаш санна (нохчий меттала «жа лаьтта мотт». Пхьамот яха дош пхьа яхачара хьадоагIаш да. «Юрт+мат=«моттиг»), урартски мату — «мохк» яхача дешаца дувзаденна а да.

Къулбаседа Кавказе античии замалахьа даьхача сарматаш (шар «веда», «нийса» + мат яхача дешашка доал), хариматаш (ха «ха+мат яхача дешашка доал), агаматаш (ага «чукхийтта моттиг» + мат яхача дешашка доал), иштта кхыдараш а.

Сарматаш (сирматаш) сюрматаш яха дешаш вай эра йолаялалехьа Кавказа хьалхашка даьхача, ше даьхача моттига цIи ший а хиннача халкъа ширача хана баьхача вайнаьха чоалхане дола дош да аьнна уйла отт, вешта аьлча сарматаш яха дош вайнаьха бокъонца дола сур «эскар» + мат «шаьра моттиг» яхача дешашка доал. Из шаьрача моттигера эскар яхилга хиннад.

ХIаьта «сур» яха дош (эскар) бокнъонца вайнаьха да. Ономастикаи топонимикан овлан тIа латт «Сур + Хо «БIухо» яха дош. Хо суффикс я. Масала, Суьра Корта «эскара лоам», СурхотIа — гIалгIай юрт.

Дагестанен Нохч-ГIалгIайчанен античии авторашта бовзача язаматаши яксаматеши яхача этнонимаша хьахьокх уж баьхача моттигий цIераш. ХIаьта укхаза язаматаш (вешта аьлча Ассаматаш) Эса хи тIа баьха нах ба, яксаматаш, Аксае баьха нах ба) вешта аьлча Аксаматаш).

Совраматаш «нихь тоадераш», талматаш «черахьал дераш» яхилга да. Хьалхара компонент нохчий глагол «тала» я, вешта аьлча черахьал делга.

Цу тайпара, дувцаш долча этнонимически дешаша хьахьокх Кавказа хьалхашка даьхача халкъий топонимика а уж фу деш хиннад а. Цар дувц Нохч-ГIалгIайчене массаза а бахаш хьабоагIача нахаца, вешта аьлча вайнахаца цар хиннача этнически гаргалонах.

Бакъда талант йола тохкамхо «мат» яхача компонента этнонимех кхоачамбаь Iац. Из дIахо вода. Цо вайнаьха меттаца ювз кхы а шовзткъе итт гаргга этноним (нохчий, гIалгIай, бацой). Античии автораша дувцача дукккача халкъий цIерашка гIолла хьалох вайнаьха ширача замалахьа хинна дай.

Масала, Птоломея бувца наскаш, тускаш, аланорсаш, хенидаш, анарташ, суранаш, арсисташ, Геродота бувца авхаташ, авхоташ, Плиний Секунда бувца агаматаш, аккисаш, амадохаш, андакаш, апартеш, аритереш, галаш, габраш, мазанаш, мазамакаш; сардаш, гегараш, Иордана анташ, Византийски Степана аханаш, Страбона гаргареш, доскаш, античии автораша ювца кхыйола этнонимаш, цар Кавказа хьалхашка даьхад яха халкъаш вайнаьха лингвистически материалаца дувз Я. С. Вагапова.

Книжка автор бехке ве йиш яц тенденциозность, цу книжка тIа хиларах, античии этнонимика вайнаьхачоа тIаозарах. Индо-европейски метта материал юкъе а йоалаеш, нийса, шийна а хетачогIа, ший интерпретацегIа цо хьахьокх хIанзарча вайнахаца ювзаш античии этнонимически материала средство (аффинитет).

Античии - вайнаьха этнонимаш дувцилге йоацаш цхьатарра хилар бакъду авторо античии исторически литература кIоаргга шийна довзаш хиларца, хIаьта этнонимашка гуш йолча параллелаша шеко йоацаш чIоагIду вайнаьха дай Закавказье санна Волган Донен бассейнашка кхоачаш ерригача Къулбаседа Кавказе а баьхаб яхаш Iилмахоша дувцар.

Фордашта юкъерча геттара йоккхача моттигерча этнонимаш ювцача книжка хьалхарча керта тIа дувцачогIа книжках «Вайнахи сарматаши» а ца оалаш, «Ширача заман вайнах» аьнна цIи тилла мегаргъяр. Цул совгIа, антично-вайнаьха гIулакхаш цхьатарра хилар бакъдеш геттара шира античии топонимикей антропонимикей йоалаю авторо. Из чIоагIду цо вIаши юстача лексика е античио-вайнаьха дешаш хьахилара моделей «вайнахос» яьхача лексико - грамматически материалаца. Масала, наскаш (нохчий хьашхой племя), нохчамат (нохчий мотт), гаргареш (гIалгIай меттала гаргала саг), тускаш (тушинаш яха вайнаьха бацой яхача наьха племя).

Вайнаьха метташта чIоагIгIа гарга а тешаргволаш а я античии топонимика. ВIаши юстача 73 топонимах 50 гаргга яраш цхьаккха шеко йоацаш тара я. Уж ерригга а, античии автораша яхачогIа, Кавказа хьалхашка, Каспийски, Азовски форда йистошка, Iаьржача форда малхбузерча оагIорахьа хинна я. Масала, Птоломея яхачогIа Абуни яха моттиг Къулбаседа Кавказа лоамашта хьалхашка я (нохчий меттала бун яхилга да), Азовера Агар яха дода хий (нохчий. меттала ага «лохале» яхилга да), Кавказа Малхбузехьара Авхи яха дода хий (нохчий меттала ан/ау шаьра аре, горизонт, вайнаьха меттала хий), Кавказа лоамашкара Алмия (нохчий меттала дода хий+ма — топоформант, хила тарлой теш гIалгIай ГIалми яха дода хий?), Мартасу — Крымера дода хий (нохчий Мартанка е Мартанчу), Кавказа малхбузехьа Эчкидаг (нохчий меттала эчиг+дог «лоам»), иштта кхыдараш а.

Кхы а чIоагIагIа тешавеш параллелаш лу антропонимикас. Масала, аланскн паччахьа Аддак яха цIи юстаргъя вай нохчий Ада е Адакъ яхача цIерца. Цу цIер тIа «къа» яхар «воI» яхилга да (е вайнаьха цIераш Тепсаркъа, Дошла+къа). Аза яха цIи шерра яьржа хиннай вайнаьха юкъе.

Анда дистал вайнаьха Янда яхача дешаца. Из хьадоагIа анда/онда яхача «чIоагIа», «низ болаш», «доккха» яхача вайнаьха деша тIара. Батакое яха дош дистал вайнаьха Бата, Батукъа, дешаща. Гоар яха цIи я вовзаш волча алански предводителa, вайнаьха Гара, Гора яхар «сий долаш». «ГIорваьнна», яхилга а кхыдар а да.

Вайнаьха дукхха тара йола антропонимаш, античии автораша ювц алански йолаш санна, Дицдалийта йиш яц Къулбаседа Кавказе дахача деррингача халкъех античии автораша алански халкъаш оалаш хилар. тIехьагIа юкъерча бIашерашка а кхыметтел дIадахача бIаьшере а иштта оалаш хиннад черсий халкъаш а. Цул совгIа, алански наьха моттигаш дIалувцача эскарца цхьана тIом беш а хиннаб вайнаьха дай. Из дакъа тIехьагIа юххьанцарча бIаьшерашка аланий даьшка осаш ка а кхаьчад. Уж моиголашца цхьана походашка хиннаб оссни бIухой отрядаш а йолаш, шоай военачальникаш е предводителаш болаш. Къаьсттача раздела тIа авторо тешавеш дIахьокх аланех ваьнна готски историк Иордан хилар (царех дIатеха хиннаб вайнаьха дай а) VI бIаьшере ваьхача готски историка Иордана «Генетика» яхача сочинене 265-чен 266-чен параграфаш тIа авторахи цун гIулакх доагIача нахахи йола сведенеш я», — яхаш язду Я. С. Вагапова.

Цу кертош тIа ниислу хьалха цIаккха ца хинна База, Пари яха дешаш, Алановийямутис яха бIарчча фраза.

Я. С. Вагапова Иордан Паре цIи ювз вайнаьха Пхьара, Пхьари яхача цIерца. Цу цIер тIара хьайоагIа гIалгIай Паров яха тайпан цIи. Цун виIий воIа алански аьлан Кандак База цIи ювз вайнаьха цIерца — из хьадоагIа база дахча яхача вайнаьха дигдронима тIара.

Иордана дaь цIи тохкамхоша зийнаяц Алановийямутис яхача дешаца. Цун цIи Мута е Мути я. Вайнаха юкъе дикка шера яьржа я из цIи. Хетаргахьа из хьайоагIа мут яхача деша тIара. ДIахо вайнаьха меттала из доашх «Со алан, Муте воI ва» яхача дешаща.

Теркам тIаозаш да скифски паччахьа Скила пIелгах йоалаеча чIуга тIа даь йоазув. Я. С. Вагапова йоах 25 бIаьшу хьалха хиннад из «Келе ос арготан. Кала мастер ва, цун господин Аргот ва.

Сармато - вайнаьха параллелаш техха Iац монографе автор. Книжка приложене тIа доаладу индоевропейски — Къулбаседа Кавказа юкъара дешаш лексем — богатырь, алдар, господарь, сударь, зубр. Авторо яхачогIа укхаза гIерт историе долададалехьа хинначул хьалхарча замалахьа иберийско - кавказскии индоевропейскии меттташка шерра цхьана ювцаш материалаши структураши хиннай ала. Вайнаьха — дагестанскии индоиранскии, хIаьта иштта славянски а метташка юкъара дар хилара масалаш доаладу.

Лексика из группа бувзам болаш хилар авторо доаладу славянски меттташка ширдаьнна классни хьокхамаш доаладеш. Из юкъарча языкознане хинна ше санна яр кхыйоаца открыти я. Ширача славянски меттташка классни хьокхамаш хиннад яьхад Къулбаседа Кавказа метташ тохкаш сийлахь - воккхача языковеда Н. Трубецке.

Книжка арадаьккхад автора чотагIа. Из аьннад книжка чакхдоалача. Книжка тираж зIамига я —5000 экземпляр. Каьхат доацача хана из мах баьваргвоаца книжка арахийцача авторо даьр доккха гIулакх да.

Книжка тIара хоалу цун автор цхьамоллагIа воаца историк а языковед а волга. Цо цхьа открыти яьй историе тIа а языкознане а.

Вайнаьха шоай йола цIераш сарматий ерригача территоре тIа яьржа хинна хиларо хьагойт эрсий мотт лебеча сарматашта юкъе вайнаьха мотт лебеча племяй боккха лоархIам хинна хилар, яхаш дувц книжка автора. Кхы цул дикагIа миштa аргда из.

Вайнахах хьадаьннача халкъийи моттигийи цIераш сарматски проборaш тIа шерра яьржа хинна хиларах а дош ала доагIа.

Цу тайппара, Я. С. Вагапова баьча тохкамо цIаькха а хьахьокх вайнах Къулбаседа Кавказе баьха хилар а, Кавказа хьалхашка даьхача эгтара ширча халкъашца цар бувзам хилар а.

И. АЛИРОЕВ,
Л. Н. Толстой цIерагIча Нохч-ГIалгIай паччахьалкхен университета профессор, филологически Iилмай доктор.

Редактор Х. Э. АУШЕВА.

ТЕЛЕПРОГРАММА

11 ОКТЯБРЬ

ЕРА

I ПРОГРАММА

6.30 — 120 минот.
8.30 — Мультфильм.
8.50 — «Вокруг света». Альманах.
9.50 — «Когда танцуют эскимосы» Анадырера передача).
10.15 — «Христофор Колумб» яха художественни фильма 4-гIа сери.
11.25 — Берий сахьат (английски меттала урокаца).
12.25 — Коллаж.
12.30 — Ха.
13.00 — Шахматех ловзара дунен чемпионате.
15.30 — ТСН.
15.45 — «Времена года» яха А. Вивальди музыкальни сокровищница.
16.35 — «У костра в синей долине» яха документальни фильма.
16.55 — «Iилма вестник».
17.40 — «16 шу далаизен бокхагIен».
18.30 — Ха.
19.00 — «Смена вывески или НЭП?» 2-гIа передача.
19.30 — Мультфильм.
19.50 — «Христофор Колумб» яха художественни фильма 4-гIа сери.
21.00 — Ха.
21.40 — Шахматех ловзара дунен чемпионате.
21.55 — МВД сводкагIа.
22.10 — Святослав Федоров — телевизарга гIолла вайзав.
23.40 — Джазови сурташ.
00.50 — ТСН.

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйрийнара гимнастика.
8.15 — «Маскарад шестиногих». Iилма-популярни фильм.
8.35—9.35 — Литература 8 класс.
9.05 — Испански мотт (дешара хьалхара шу).
10.05 — Испански мотт (дешара шоллагIа шу).
10.35—11.35 — Литература, 10 класс.
11.05 — «Вавлнофика» яха 3-гIа передача.
12.05 — «Бедная Маша» яха художественни фильма хьалхара сери.
13.10 — Ритмически гимнастика.
13.40 — «Возвращение в Елен» яха документальни фильм.
14.05 — «За синими ночами» яха (телефильма сеанс юкъахьахьокх) хьалхара сери.
17.00 — Р. Чеснокова «Детская литургия» яха Волгоградера передача.
17.30 — «Коллекция часов». 16-гIа сери. «Дары» 17-гIа сери. «Музей гугун». «Запретный город» яха Iилма-популярни фильмаш.
18.30 — Передачай программа.
18.35 — «Внимание! Поезд».
18.55 — Информационно-публицистически программа.
19.30 — «Сина цIенадах» (нравственная проповедь. СурхотIе (гIалгIай меттала).
20.30 — Футбол. СССР чемпионат. «Торпедо» — «Динамо» (Москва) 2-гIа тайм.
21.20 — «Акварельный портрет» яха ТВ — экскурсе.
21.40 — СССР-а Лаккехьарча Совета сессе.
22.10 — РСФСР Лакхехьарча Совета сессе дневник.
23.10 — «Бедная Маша» яха художественни фильма 2-гIа сери.

12 ОКТЯБРЬ

IАЬРАСКА

I ПРОГРАММА

6.30 — 120 минот.
8.30 — «Музыкантам о музыке». Халкъашта юкъера конкурса лауреата Наташа Корсаковайца хинна вIашагIкхетар.
9.10 — «Арбатский мотив» яха художественни фильма хьалхара фильм — «Старый дом». 2-гIа фильм — «Наследство».
11.40 — «...16 шу далан зен, боккхагIен».
12.30 — «Ха».
15.30 — ТСН.
15.45 — «Веснянка» яхача хора дIалокх эрсий ялеш г. Климовск.
15.55 — «Полковник запаса». яха документальни фильм.
16.45 — «Диалог с компьютером».
17.30 — П. Владигерова цIерагIча халкъашта юкъерча пианистий конкурса лауреата Р. Адыгезал — Заде дIалокх.
17.46 — Безаме Старташ.
18.30 — «Письма из Америки». Хьалхара передача.
19.20 — «Лебединая верность». Певец а композитор а Евгений Мартынов ва.
20.00 — «Не путайся под ногами» яха художественни фильма премьера.
21.00 — Ха.
21.40 — Коллаж.
21.45 — СССР-а Правительстве.
21.55 — Из хиннад... хинпал.
22.15 — «Вид» яха программа.
01.15 — ТСН.

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйрийнара гимнастика.
8.15 — «И взмах послушного крыла...» яха Iилма-популярни фильм.
8.35—9.35 — Литература 5-гIа класс.
9.05 — Английски мотт. (Дешара хьалхара шу).
10.05 — Английски мотт (Дешара шоллагIа шу).
10.35—11.35 — Истори 8-гIа класс.
11.05 — Мамая папан, сон.
12.05 — «Бедная Маша» яха художественни фильма 2-гIа сери.
13.15 — «Цирк на воде».
14.05 — «Монолог на фоне тайги» яха документальни фильм.
14.15 — «За синими ночами» яха телефильма юкъахькхар) 2-гIа сери.
17.35 — Передачай программа.
17.40 — Закон, Бакъо, Мораль (гIалгIай меттала).
18.10 — Реклама.
18.15 — Республика суверенитет: позици хетараши (Суверенитет республики: позиции и мнения) (нохчий меттала).
18.55 — Реклама—фильм.
19.00 — Информационно-публицистически программа.
19.40 — «В степи под Всенсаем» яха телефильм.
19.50 — «Возрождение» (О первом съезде тюркских народов, народов Фарся и Кавказа. Москва, 1990 ш.).
20.30 — «Данила и Нанила». яха теникай (кукольни) мультфильм.
20.40 — Шелковской районна дн.
21.40 — СССР-а Лакхехьарча Совета сессе.
22.10 — РСФСР-а Лакхехьарча Совета сессе дневник.
23.10 — «Судьбинушка» яха художественни фильма премьера хьалхарен 2-гIен сереш.

13 ОКТЯБРЬ

ШОАТТА

I ПРОГРАММА

6.30 — 120 минот.
8.30 — Дунена халкъий кхоллам.
9.00 — Маман, папан, сон. 6-нгара 7 беттага кхаччалца йолча хана бер дегIа — доаладаран кхетадаран.
9.30 — «Живи, Земля!» Экологически программа.
10.30 — Режиссера Б. Кимягорова фильмаш «Хасан — Арбакеш».
12.05 — Москвера «Маланка» яха ансамбля, Некрасовски станицера фольклорни ансамбля выступленеш.
12.20 — СССР-а ГАИ управлене керттера начальника В. А. Коряковцева выступленеш.
12.50 — «Бурда моден» хьахьокх».
13.20 — «Партнер». Коммерчески вестник.
13.50 — «Охранная грамота яха Россе халкъа промыслаш».
14.20 — «Под знаком Пи». Iилма-йовзаш йола программа оагIонаш.
15.20 — Московски Академически — хореографически дешархой концерт.
16.45 — «Великий укротитель», Берий — фильм.
18.00 — Халкъашта юкъера панорама.
18.45 — Мультфильм.
18.55 — Россе парламентски вестник.
19.10 — «Вокруг смеха».
21.00 — Ха.
21.40 — Шахматех ловзарах йола дунена чемпионат.
21.55 — Зрителий дехарех. «Визит дамы» яха художественни фильма хьалхарен 2-гIен сереш.
00.10 — ТСН.
00.25 — «Рок вокруг Европы» яха Роттердамера концерт.

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйрийнара гимнастика.
8.20 — «Петрушка» яха мультфильм.
8.30 — Зухра Шарифуллина дIалокх.
8.55 — «Земля тревоги нашей». «Волги дно золотое» яха документальни фильмаш.
9.25 — Эрсий къамаьл.
9.55 — Коллаж.
10.00 — «Содружество» яха видеоканал.
18.00 — Передачай программа.
18.02 — Наурски района ди.
19.00 — Футбол. СССР-а чемпионат. ЦСКА — «Металлист» 2-гIа тайм.
19.50 — «Хранитель книжной старины» яха документальни фильм.
20.00 — Бийса даькъала хийла шун бераш! Наводнение в буфете» яха мультфильма хьалхара дакъа.
20.20 — «Дека мугIараш» («Звучащие строки» Литературно - музыкальни композици (гIалгIай меттала).
20.55 — Музыкальни открытка.
21.00 — Ха.
21.40 — РСФСР-а Лакхехьарча Совета сессе дневник.
22.40 — Х. Иглесиас (Испания) дIалокх.
00.55 — «Страх» яха художественни фильма бийсанара сеанс.

14 ОКТЯБРЬ

КIИРАНДИ

I ПРОГРАММА

8.00 — Массанена йола спорт.
8.15 — Ритмически гимнастика.
8.45 — «Спортлото». Тираж.
9.00 — «С утра пораньше».
10.00 — Даьхен гIулакх дешт.
11.00 — «Реклама-90» яха Iуйрийнарча сакъердаме программа йолча.
11.30 — «Вокруг света». Альманах.
12.30 — Могаш хилар.
13.15 — Дунен тIара фаьлгашен, хиннарашен. «Приключения Домовенка» яха мультфильм.
14.25 — «Земля — наш общий дом». Фотоконкурс.
14.30 — Массанена йола педагогика.
15.30 — «Олимпийский» хьех. «АРСо». Цига дакъа лоацаш ба: А. Серов, А. Глызин, К. Кельми, И. Николаев иштта кхыбараш а.
16.15 — «Сельский час». Панорама.
17.30 — «Марафон-15».
19.00 — КIирандийнахьара киноза. «Калле и Бука» яха мультфильм.
19.25 — Дукххалхара ЦТ экрана тIа хьахьокх. «Невооруженным взглядом» (США) яха художественни фильм.
21.00 — Ха.
21.40 — Чоалхаверчеи массехана долчохен.
21.55 — П. И. Чайковский. 100 романсов».
22.10 — «Маппет-шоу» яха дукхха сереш йола теникий фильма-концерта премьера 3-гIен, 4-гIен сереш.
23.00 — Футболах обзорени.
23.30 — «Квота для Жанны д'Арк». Халкъашта юкъера Гамбург — Москва яхача театральни Фестивалех.

II ПРОГРАММА

8.00 — ЗарядкагIа дIаоттa!
8.20 — Мультфильмаш.
8.45 — Союзни республика кинопублицистика. «Заложники» яха документальни фильма премьера.
9.35 — СССР-а Гостелерадио Академически оркестра эрсий халкъа инструментальни концерт.
10.05 — «Мир, в котором мы живем». Режиссер Ю. Белянкина «Рерих» яха фильм.
11.15 — «Советская Россия». Видеоканал.
13.45 — Юкъахьахьекх шун дехарегIа. «Писатель Валентин Пикуль». (1986 ш.).
14.40 — Коллаж.
14.45 — «Миргород и его обитатели» яха Н. В. Гоголя произведене экранизаце хьалхарен 2-гIен сереш.
18.00 — Передачай программа.
18.05 — «Природа — дар бесценный» яха телефильм.
18.25 — «Халкъа кхоллам» (Народное творчество) (нохчий меттала).
19.00 — Шалински района дн.
20.00 — Бийса даькъала хийла шун, бераш! «Наводнение в буфете» 2-гIа дакъа.
20.15 — «А в горе мой голос слышен».
21.00 — Ха.
21.40 — Говрашцара спорт. «Пардубицкий стипльчез» Чехословакера передача.
22.45 — Иллюзион. «Иван Мозжухин и другие». (Русзарубежье).

ОБЪЯВЛЕНИ

«Керда шу тIаккхоачаш СССР ДОСААФ лотерейна юкъе дакъа лоацарашка кхоачаргья: «Волга», «Жигули», «Таврия» яха 640 автомобиль, 480 мотоцикл, 11200 магнитофон, электрофон, стереои магнитоли, бос болеи Iаьржа кIайи хьахьокха телевизор, фотоаппараташ, 3200 хьалъулладун пхьарсах доахкадун сахьаташ, дукха холодильникаш, баракъаш — хIамаш ютта машинаш, электропылесосаш, хIаьта иштта 300 сомага кхоачаш ахчан кхадж а боагIаргба.

Лотарея ярах хьахинна доходаш дIайохийтаргья дешара заведенеш, ДОСААФ-а спортивни сооруженеш хьалъеча а тоаеча а, уж хIанзарча техникацен оборудованецен Iалашъярга, спорта тайпаш технически военноприкладнойи дегIадоаладеча, оборонно - массови болхи патриотически пропаганден дегIайоалаеча.

ДОСААФ лотерея билет шун кхоачарча наха, доттагIашта, бовзарашта-безарашта луш дола совгIат хурга.

СССР ДОСААФ лотерея билеташ эпа йиш я ДОСААФ юкъханцарча организацешка, «Союзпечать» киоскашка, билеташ дIадоаржадеча нахагара.

ДОСААФ-а 2-гIа арахийцача лотерея кхадж тоссарга 15 декабре городе Бресте.

КХАДЖ БОАГIАЛБА ШУН!

Кхадж бенача доагIар дIалургда Жилсоцбанка Нохч-ГIалгIай республикански конторе № 000700634 йолча расчетни счета тIара.

ДОСААФ Нохч-ГIалгIай областной комитет.

ТХА АДРЕС: 364907, г. Грозный, Маяковске ул., 92. Телефонаш: редактора — 22-45-57; редактора заместителa — 22-85-07; бехи тохкама секретара — 22-84-68; отделий: идеологически — 22-53-12, промышленностен транспортен — 22-75-81, 22-65-01; агропромышленни—22-47-84, 22-90-66; культура — 22-64-75, 22-75-78; письмой — 22-85-64; машинописни бюро—22-89-51; корректорски — 22-89-88.

НАШ АДРЕС: 364907, г. Грозный, ул. Маяковского, 92. Телефоны: редактора — 22-45-57; заместителя редактора — 22-85-07; ответственного секретаря — 22-84-68; отделов: идеологического — 22-53-12, 22-54-84; промышленности и транспорта — 22-75-81; 22-65-01; агропромышленного — 22-90-66; 22-47-84; культуры — 22-64-75; 22-75-78; писем — 22-85-64; машинописное бюро — 22-89-51; корректорская — 22-89-88.

Газет арадувл шинареи, ереи, шоаттеи деношка

«Грозненский рабочий» издательства типографи, Маяковске, 92. Типография издательства «Грозненский рабочий», ул. Маяковского, 92.

Зака № 2823.